

נתקבלו במערכת

אוהב משפט. ביאור על ספר איוב עם הקדמה מקיפה בענייני שکر ועונש ועוד מאת רבנו שמעון בר צמח דוראן הרשב"ץ. מהדורה חדשה ומתוקנת ע"פ דפו"ר וכת"י עם מקורות והערות והשוואות וצייונים ע"י הרב שמואל אברהם. שעלבים, מכון שלמה אומן, תשפ"א. 20 + תמב עמ'. (wso@shaalvim.co.il)

רבנו הרשב"ץ זכה לאריכות ימים. לספרים שחיבר בזקנותו, סביב גיל שמונים, הוסיף את רשימת הספרים שחיבר בימי חייו, וביניהם הספר 'אוהב משפט' אותו כתב כאשר היה בעשור החמישי לחייו. החיבור הזה עוסק בענייני השגחת ה' ושכר ועונש וכו', וכן מבאר את ספר איוב, את טענותיו ואת טענות חבריו ואת תשובות ה' אליהם ואל איוב. לא ברור אם הביאור על איוב הוא השלמה להקדמה החשובה הזו שהיא ספר בפני עצמו, או שההקדמה המיוחדת הזו רק מקדימה את הביאור על איוב שהוא העיקר, בכל אופן מדובר על אוצר בלום של אמונה והשגחה והסברת דרכי הבורא בעולם, שנעשה בו שימוש ע"י חכמים רבים מיום שנדפס לראשונה בוונציה בשנת ש"נ (יחד עם ביאורו של המפרש האיטלקי ר"ע ספורנו על ספר איוב), כפי שמתאר המהדיר ר"ש אברהם שליט"א במבואו המקיף. הספר הוקדש בין השאר לתלמיד יקר של ישיבת שעלבים, דוני מוריס ז"ל, מבני תוכנית חו"ל של הישיבה, שבמסגרת עלייתו בתורה ובמידות במהלך השנה התכוון לספוג מהקדושה והשמחה השוררים בל"ג בעומר במירון - ונספה באסון הגדול, כאשר הוא משאיר בחלל האוויר שאלות שספר 'אוהב משפט' הוא אחת הכתובות המרכזיות לחיפוש תשובה עליהן.

בית דוד. חלק אורח חיים. מאת רבינו יוסף דוד משלונקי. יו"ל בעריכה מחודשת ומתוקנת ומוערת, עם מבוא ומפתח. ירושלים, מכון ירושלים, תשפ"א. 40 + תרכט עמ'. (<https://www.machon-y.com>)

כמה מגדולי הדורות פעלו בעיר שלונקי שביוון במהלך הדורות, אחד המיוחדים שבהם היה רבי יוסף דוד שחי לפני שלוש מאות שנה, בין השנים ת"ז-תצ"ז. מתוך החיבורים הרבים שלו שנדפסו כולם לאחר פטירתו התפרסם בעיקר ספר התשובות שלו 'בית דוד' על שני חלקיו, שרק עתה זכו התשובות על אורח חיים שבו למהדורה מתוקנת ושלמה, כולל פתיחת ראשי תיבות ותיקון טעויות הדפוס הרבות, פיסוק וקיטוע, ציון מקורות והוספת כותרות, הפניות לדברי המחבר בספריו האחרים ולדייונים בדבריו בין חכמי הדורות, הכל באופן שלם ומאיר עיניים. דא עקא, שלקראת סוף הכנת הספר נודע למהדירים שהספר כולו יצא לאור מחדש בארבעה כרכים ע"י 'מכון הכתר' בירושלים, ולכן משכו ידם והם לא יוציאו לאור את שאר הכרכים. מדובר באירוע מצער, שבו שני גופים משקיעים זמן ומאמץ ותקציב לאותו פרויקט תורני-ספרותי, וחבל. הדרך למנוע זאת היא לפרסם באחד מכתבי העת התורניים רעיון או פסקה או תשובה מעובדת מתוך הספר אותו מתחילים להחזיר מחדש, וכך יוצא הקול שמכון פלוני עוסק בספר פלוני, והסיכון ששני מכונים יטרחו וישקיעו משאבים ומאמץ באותו חיבור

קדמון ירד משמעותית. בכל אופן יישר כוחו של מכון ירושלים על כרך מהודר ומשובח זה הכולל גם מבוא מקיף ותוכן מפורט ומפתח, ברוכים יהיו על הדרישה וגם על הפרישה.

בכף הקלע. יומן עדות ממחנות ההשמדה הגרמניים אושוויץ, גוזן, רידלטוי, מאוטהאוזן ואבנזה. יחזקאל הרפנס. מהד' עשירית. ירושלים, תשפ"א. 531 עמ'. (052-6760446)

יחזקאל הרפנס זצ"ל היה בעל-בית מכובד בקהילה יהודית קטנה ומגובשת בכפר קטן בטרנסילבניה, חבל ארץ שהיה שנים רבות שייך לרומניה ובתקופת מסוימות חלק מהונגריה. אימי השואה דילגו על טרנסילבניה, ועד פסח תש"ד החיים התנהלו פחות או יותר כסדרם. אולם בחול המועד פסח תש"ד התהפך הגלגל: ממשלה חדשה קמה, ושיתוף הפעולה עם הגרמנים גבה מחיר של דם - דמם של יהודי האזור. בניצוחם של הגרמנים ובניהול ועידוד של השלטון המקומי ושל התושבים הוצאו כל היהודים מבתיהם והובלו לגטו בעיירה הסמוכה, שם רוכזו יהודים מכל האזור. לאחר כמה שבועות שולחו כולם לאושוויץ, והאם והילדים הקטנים הופרדו מהאב והבן הבכור, אלו לארובות הכבשנים ואלו לעבודת פרך. ר' יחזקאל הרפנס מתאר בפשטות, במעט ציניות עצמית, בהרבה יראת שמים, ובכנות שלמה ונוגעת ללב, את האירועים הנוראים שאירעו עמו ועם בנו (שנפצע קשה בעבודת הפרך ונרצח לעיני אביו) ועם היהודים שהיו סביבו, תיאורים מזעזעים בפשטותם, בבהירותם ובדיקום, עד שהקורא מרגיש ממש שהוא נמצא שם לידו, עובר אתו ממחנה אחד למחנה גרוע ממנו, מוכה עמו ומתענה עמו ורעב עמו ומושפל עמו, באופן שכמעט לא ניתן לתיאור ולביטוי. שואת יהודי הונגריה הייתה שואה מרוכזת, דחוסה, כך שבארבעה עשר חודשים עבר המחבר שבעים מדורי גהינום בחמש מחנות ריכוז מהנוראים ביותר, עד כדי כך שהחזרתו למחנה הריכוז הגדול אושוויץ באחד השלבים נראתה לו כמעין הצלה פורתא... בין השאר הוא מתאר את המאמצים שלו ושל חבריו לשמור כל מצוה שהיה אפשר לקיימה, כולל טלית קטן שהצליח לתפור מחלקי בגדים ולשמור עליו במסירות נפש עד שאבד בצוק העיתים. בסוף המלחמה הוא חלה ונחלש מאוד, ואחרי השחרור לא היה מסוגל לזוז ממקומו שבועות רבים, ושרד בנס. כשהצליח להגיע לבודפשט פגש את בנו הרב גרשום ואת בתו אסתר גולדה ששרדה את מחנה העבודה וצעדת המוות, וניסה לשקם את חייו. מיד אחרי קום המדינה עלה ר' יחזקאל ארצה ובחר לקבוע את מגוריו בעיר באר שבע שהייתה בחיתוליה, והפך לאחד מעמודי התווך של הקהילה החרדית הקטנה בעיר. בפיקחותו וחריצותו הוא התקדם מתפקיד של פועל ניקיון בעירייה, שקיבל עליו בשמחה, לתפקיד של פקיד בכיר. הוא נפטר בשנת תשמ"ו, כשאבלו בלבו ושמתו בפניו. בנו הרב גרשום ז"ל, מהפעילים הבכירים בתנועת פא"י, עיתונאי וסופר ואיש ציבור רב פעלים, סייע לו לפרסם את זיכרונותיו מהשואה שיצאו לאור לראשונה בשנת תש"ם (ההוצאה לאור של 'יד ושם' לא מצאה לנכון לפרסם את הספר הנפלא הזה!), ומאז במהדורות רבות. עתה הוציא לאור הנכד, עו"ד הרב יצחק הרפז מתושבי נוף איילון, מהדורה עשירית חדשה ומתוקנת בתוספת מפות ותמונות. לענ"ד זהו ספר חובה, מפני שהוא משלב בצורה מרתקת ומרגשת נאמנות לעובדות ויראת שמים טהורה, ותיאור אהבת אבות לבניהם ובנים לאבותם בצורה מיוחדת במינה. תנצב"ה.

בלשון עתיד. חזון ליהודים וליהדות בתרבות הגלובלית. יונתן זקס. ירושלים, הוצאת מגיד, תשפ"א. 269 עמ'. (02-6330530)

הרב הלורד יונתן זקס ז"ל נפטר בשנה שעברה, וזו הייתה אבידה גדולה לכל ישראל. אחרי תפקידי הוראה רבים בבתי מדרש ואוניברסיטאות שימש הרב זקס במשך כתיסר שנים כרבה הראשי של אנגליה, ובשבע השנים הטובות עד מחלתו ופטירתו הפתאומיים פעל באופן נמרץ בעולם הרוח היהודי וגם הכללי. הוא היה יהודי גאה שהמסורת היהודית נמצאת במרכז עולמו, ויחד עם זה נחשב מהוגי הדעות הנחשבים בעולם. הוא קידש את השם ברבים, והספיק להוציא לאור כמה ספרים חשובים ומשפיעים, בהם הדגיש את תפקידה של היהדות בחיזוק הטוב שבעולם כולו. הספר הזה 'בלשון עתיד' יצא לאור לפני כעשור באנגלית בשם Future Tense, שהוא משחק מילים - 'זמן עתיד' וגם 'עתיד מתוח, דרוך'. לדעתו מצד אחד העולם המערבי, הטכנולוגי, המאורגן, הגיע לשיאים חיוביים שלא היו מעולם, ומצד שני הוא עומד לפני אסון אם לא יתקיים שיתוף פעולה בינלאומי בביעור הרע, הרעב והמחלות והבערות בעולם הפחות מפותח, בחיזוק התרבות החיובית והאנושית והמוסרית ועוד. כדרכו הוא מטיל על עם ישראל וחכמי ישראל תפקיד היסטורי בינלאומי לצאת אל העולם ולהשפיע עליו, ולא להיסגר מאחורי חומות הגנה המסתירות את האתגרים העולמיים. לדעתו האנטישמיות החדשה, שאינה דתית ואינה רציונלית, מגיעה בזמן שעם ישראל בארץ ישראל ובעולם נמצא במיטתו (לבד מההתבללות האדירה שבה שקועים יהודי הגולה), וזה אמור לגרום לנו להיפתח יותר אל העולם, כך שישמע קולם של חכמי ישראל בסוגיות הבינלאומיות והערכיות והגלובליות מכל הסוגים. הוא מציע ליצור בריתות עם כל הכוחות והעמים החיוביים בעולם, כי דווקא האמונה היהודית מלאת התקווה והאופטימיות 'כתובה בלשון עתיד' כלשונו. הספר מעניין ומעלה שאלות נוקבות, ויש מקום לדון בכמה ממסקנותיו. יש לציין לשבח את התרגום הנפלא של העורך והמשורר והכותב המוכשר צור ארליך, שכבר תרגם בין שאר פעליו כמה מספרי הרב יונתן זקס.

בשבילי אליעזר. צוהר לתורתו ולמסעו המופלא של אליעזר נחום שקד ז"ל (לבית מנדלקורן) בבקשו פני ד'. שילה, תש"פ. 176 עמ'. (050-9944697)

הביטוי 'אחרי מות קדושים' מבטא, במעט ציניות, את המנהג לתאר בסופרלטיבים אדם לאחר מותו, להרבות בשבחיו מעל ומעבר, מה שלא היה עולה על הדעת לעשות בחייו - מפני שלא היה ראוי לכך. אולם לפעמים הביטוי הזה משמש ממש כפשוטו - תיאור של יהודי קדוש שהיה עמנו עד לפני כשנתיים ואיננו עוד, יהודי צעיר שכל חייו היה מהלך בעוצמה בדרך העולה אל בית ה', שכל רואיו הכירו בו שהוא זרע ברך ה', שהוריו ומוריו וחבריו וגם אשתו ובני משפחתו ידעו להוקיר את האוצר שנמצא לצידם - עד שהמסע הזה נדם לפתע בעקבות פגיעה לבבית שהלכה והסתככה, ואיננו כי לקח אותו אלוקים, ורבים רבים בכו את השריפה אשר שרף ה'. בין כתביו נמצאו לאחר פטירתו הגיגים רבים, דברי תורה וחוכמה ומוסר ויראת שמים, שעסקו בתפילה ובמידות ובגאולה ובתנ"ך ובשירה ובמעגלי השנה ובייסורים ועוד ועוד, והם נלקטו ונערכו ביד אוהבת ע"י בני משפחתו וחבריו, עם דברים

ליזכרו ודברים על דמותו. ר' אליעזר ז"ל היה קשור מאוד למוסיקה, והנה קטע נפלא מתוך אחד מהגיגי: 'בשישי האחרון שמעתי חלק מהקונצרטת הרביעית של בטהובן. באמת יצירה נפלאה מבחינה מוזיקלית. אך אני מבין הצלילים שמעתי יהודי אחד שהיה שם, בתחנינותיו, בכיסופיו, בגעגועיו, כשהוא כוסף אל הלא נודע, אל ירושלים שעוד לא של זהב וגם לא של אבנים ובטון, כוסף כואב ומאמין... וההרמוניה חוזרת ומתנגנת, והיהודי חוזר ונלחם על חייו ונעלם שוב בין הגלים, והמעין שב להמות בעומק נשמתו... נָאדוּם'. במקביל הוציאה לאור ישיבתו של אליעזר ז"ל ברמת השרון לזכרו מהדורה חדשה של ביאורו של נשיא הישיבה, מחותני הרב נחום רכל שליט"א, על הפרקים הראשונים של ספר 'אורות התחיה' למרן הרב זצ"ל, בעריכת הרב ראובן ששון שליט"א, שניהם מרבתי המובהקים של אליעזר ז"ל, ובשיתוף עם המשפחה צירפה לספר קונטרס בשם 'ושם האחד אליעזר' ובו קטעי זכרון לדמותו ושבבי אור מכתביו. חסד של אמת עשו אבי הבן ז"ל ידידי הרב אריה מנדלקרן שליט"א וביתו עם המת ועם החיים. תנצב"ה.

דרכי התלמודים. שורשיהם של חילוקים רבים בין הבבלי לירושלמי. אחיקם קָשָׁת. ירושלים, מכון אורות הירושלמי, תשפ"א. 536 עמ'. (d.hatalmudim@gmail.com)

הרב אחיקם קָשָׁת, מרבני ישיבת מרכז הרב ומכון 'אורות הירושלמי' ששוכן ב'היכל שלמה' בירושלים, התפרסם בכל עולם הישיבות בחיבורו הראשון 'קובץ יסודות וחקירות' על מהדורותיו השונות, שבו ליקט בבקיאות ובהבנה ובחריצות את רוב הנושאים הלמדניים והמושגים ההלכתיים שבתלמוד ובמפרשיו, וסידר אותם באופן מופת עם הסברים ומקורות. זהו ספר מקורי ושימושי מאוד, והוא פרץ גבולות תורניים ומצא חן בעיני למדנים רבים מכל רחבי הקשת התורנית. כבר בספר זה בלט השימוש הרחב-יחסית של מחברו בתלמוד הירושלמי ובמפרשיו, דבר שאינו מובן מאליו בעולם הישיבות בימינו. הספר הבא של המחבר כבר עסק בעניין עצמו - בספר 'אמרי במערבא' מובאים אלפי חילוקים בהלכות ובסברות ובתיאורי מציאות בין הבבלי לירושלמי, כשהם ממופתחים ומוסברים עם הפניות ומראי מקומות, עבודה יוצאת מן הכלל. ועתה יוצא לאור ספר נוסף המשלים את התמונה - כמאה ועשרים חילוקים שורשיים בין הירושלמי לבבלי נמצאים בספר 'דרכי התלמודים', כאשר מכל חילוק כזה נובעים כמה וכמה חילוקי-משנה. ח"י שערים בספר הגדול הזה, והם כוללים באופן מסודר חילוקים בין שני התלמודים בשקלא וטריא, בדרכי הלימוד, בדיונים על לשון המשנה, במקורות הדינים, בכללים ההלכתיים ובענייני הלכה שונים, בענייני ארץ ישראל, בעיסוק בענייני אגדה שונים, בעניינים שבין אדם לחברו, בעניינים סגוליים ומופשטים, בתיאור הנהגות הקב"ה, בתיאורי שכר ועונש, בענייני לימוד תורה, בענייני הגאולה, בהבדלים בדרך ההסברה והסגנון ובסדר הסוגיות, ובחילופי גירסאות - מחלוקות בהן הצדדים החולקים שונים ואף הפוכים בסוגיות המקבילות בבבלי ובירושלמי, וגם גירסאות שונות בנוסחי תפילה ועוד. כך למשל קובע הרב קשת שהירושלמי כמעט שלא דן בלשון המשנה - לא שואל מה בא לרבות "כל", "זה הכלל", מה בא למעט מניין, למה הרישא לפני הסיפא וכד', עניינים שהבבלי מרבה לעסוק בהם, וגם כמעט שאינו מזכיר עניינים סגוליים כמו שמות

של מלאכים, שדים, קמיעות, לחשים וכד'. בראש הספר נמצא מבוא מקיף שבו מתוארים ומוסברים דרכו, סגנונו, איכותו, תפקידו ומקומו של הירושלמי במסורת התורה שבעל פה, ומפתחות מפורטים לבבלי ולירושלמי נועלים ספר מיוחד זה. המחבר מדגיש כמה פעמים שאין לו שום כוונה להציע לשנות אף פסיק אחד בהלכה המקובלת שרובה ככולה מבוסס כידוע על הבבלי, ולעומתו הרב משה צוריאלי שליט"א מוסיף במכתב הברכה שלו לספר שלא מן הנמנע שלעתיד לבוא, כאשר ישובו שופטינו כבראשונה ויועצינו כבתחילה, תהיה דעתם של גדולי ישראל נוחה משילוב משמעותי יותר של תורת ארץ ישראל גם בהלכה למעשה. שתי הערות קצרות: בעמ' 49 כותב המחבר כמה מילים על הירושלמי על קודשים המזויף שנדפס בשנת תרס"ב, ומביא כאפשרות שהמזויף לא היה המו"ל אלא 'מלקט קדום'. לענ"ד אין שום צד של ספק שהמו"ל, החכם המוזר פרידלנדר ס"ט, הוא הזייפן בעצמו, ואכמ"ל בעניין עגום זה. בעמ' 54 מובא ספיקו של הרב פרופ' בנדיקט ז"ל האם החיבור 'הלכות הירושלמי' שפרופ' ליברמן ז"ל הוציא לאור מכת"י שנמצא בגניזה הוא אכן חיבורו של הרמב"ם; אך רבים שעסקו בנושא דחו בשתי ידיים את ספיקותיו של הרב בנדיקט, וקשה מאוד להאמין שקיימים 'שני יוסף בן שמעון' בחיבור אחד... אשריך רבי אחיקם שאתה זוכה לחבר ספר אחר ספר לתועלת הרבים - למדנים וחוקרים מכל הסוגים, אשריך שידיעותיך המופלגות, כשרונך להסביר דברים בקצירת האומר וחוכמת הסידור והאירגון שניחנת בה, באים לידי ביטוי כה מוצלח בספרים שאתה מחבר, ובמיוחד בספרים ש'מוציאים לאור' את התלמוד הירושלמי ומנגישים אותו ללומד המצוי הרבה מעבר למקובל.

הלוח העברי הקבוע. תולדות ומבנה. עלי מרצבך וערן רביב. ירושלים, כרמל, תשפ"א. 261 עמ'. (Ely.Merzbach@biu.ac.il)

בתריסר פרקים לא-ארוכים מנסים שני המומחים ללוח העברי, קרובי פרופ' מרצבך וד"ר רביב, לפרוש לפני הקורא את התמונה המלאה של יסודות הלוח העברי, כולל רקע היסטורי ומדעי, כללי בניית הלוח, השינויים שחלו בו במשך הדורות, וההבדלים שיקרו בו לעתיד לבוא כאשר ישובו שופטינו כבראשונה ויועצנו כבתחילה, וכל זה בלי שהקורא יהיה זקוק לידע קודם, לא הלכתי ולא מדעי, כדי להבין, בקצת מאמץ, את הדברים עד תומם. עיקר הספר הוא חלקו האמצעי הכולל את כללי הלוח העברי מיסודותיהם, כולל ענייני המחזורים וה'עיקרים', החשבונות והדחיות ועוד, כל מה שצריך כדי לדעת לבנות לוח שנה הלכתי על כל פרטיו. בתחילת הספר מתוארים תולדות הלוח העברי, והפרק האחרון עוסק בלוח שיקבע את אורחות חייו לעתיד לבוא, כשהמחברים משאירים פתוחה את השאלה אם הסנהדרין 'יקדשו' את הלוח הקבוע שלנו ויקדשו (כשזה יהיה אפשרי) את החודשים המקובלים - או שנתחיל שוב לקדש את החודש על פי הראייה, ואז התאריכים לא יוכלו להיות קבועים מראש, והראש היהודי יצטרך למצוא פטנט איך גם במקרה זה יוכל להתקיים לוח קבוע ולא יהיה צורך בשני לוחות, אחד שימושי ואחד 'הלכתי' (המוסלמים שקובעים את חודשיהם על פי ראיית הירח החדש משתמשים בחודשים ה'מקודשים' שלהם אך ורק לענייני דתם, וחיי הימיוס שלהם סובבים סביב הלוח הגרגוריאני-הנוצרי, מה שלגבינו ממש לא בא בחשבון). נוגעים

ללב דברי המחברים שאין עם ללא לוח שנה מיוחד לו, ולדעתם הכלל הזה שלא השתנה גם כאשר רוב העולם קיבל היום את הלוח הנוצרי-המתוקן (הגרגוריאני) כלוח האזרחי המקובל. בעמ' 39 הם כותבים שבלי הירח שמאזן ומרסן את תנועת כדור הארץ השיפוע של ציר הסיבוב של כדור הארץ לא היה קבוע, מה שהיה גורם לאי יציבות כדור הארץ ובסופו של דבר להשמדתו, ועל כך יש להודות לה' כאשר מברכים את הירח בתחילת כל חודש... בעמ' 150 מוזכר הסימן א"ת ב"ש וכו' שמתאם בין ימות השבוע בהם חלים ימי חג הפסח לימים מיוחדים אחרים, כגון שביום בשבוע שחל א' של פסח יחול תשעה באב וכו'. סימן הא"ת ב"ש שמוזכר בראשונים (ובשו"ע או"ח ס' תכח סע' ג) מגיע רק עד ו"פ, והמחברים מעירים שיש המוסיפים את הסימן ז"ע - שהרי ביום בשבוע שחל בו שביעי של פסח יחול אחרי שבועיים יום העצמאות, והם מוסיפים שכדי שלא לחלל את השבת בהכנות ליום העצמאות (ויש להוסיף: וליום הזיכרון שלפניו) נוצר כלל לוח חדש: **לא אבו"ז יום העצמאות**, כי למעשה הוא נחוג רק בימים שלישי, רביעי או חמישי... לסיום הערה אחת קצרה: החכם חז"ס (חיים זליג סלונימסקי) היה באמת חכם גדול בתחומים רבים, וגם כתב וחיידש הרבה בענייני הלוח העברי, אבל הוא לא היה חכם תורני שראוי לכבדו בתואר רבני (עמ' 30).

הלכה פסוקה בפרשה. ליקוט מקורות הלכתיים על סדר פרשיות התורה. דביר דוד יוסף אזולאי. בית אל, תשפ"א. (azolay613@gmail.com)

הרב דביר אזולאי, אברך ותיק בישיבת מרכז הרב, רחש לבו דבר טוב - לתת כלי בידי כל משפחה בישראל להפוך את סעודות השבת למקור ידע תורני מקיף על הפרשה, בלי להכביד ובלי להרחיק ובלי למנוע עונג שבת מבני הבית. כך ליקט בכל פרשה כמה נושאים הלכתיים, מהגלויים ומפורשים בפרשה וגם מהנסתרים יחסית בה, ציטט כלשונו את לשונות הפוסקים בכל עניין כאשר עיקר הסתמכותו היא על הרמב"ם וספר החינוך והשולחן ערוך, עם תוספות והשלמות מעוד עשרות ספרים. להפתעתו התברר לרב דביר שעצם סידור הדברים באופן שנעשה יש בו לעיתים קרובות הבעת דעה ויצירת חידוש הלכתי, כמו למשל הבאת האיסור לנשק בתוך בית הכנסת בקשר עם המסופר בפרשת שמות שאהרן נישק את משה אחיו בהר האלוקים - הבאת תירוץ הספורנו שאהרן נישק אותו כמי שמנשק 'חפץ קדוש' ולא אח קטן מביא להבנה חדשה בתורה, וזו גם תזכורת להלכה שלעיתים נוהגים להתעלם ממנה שאין לנשק ילדים בבית הכנסת. המחבר מדגיש שאין זה ספר הלכה, ולפסיקת הלכה-למעשה קיימים ספרים וסופרים שזוהו תפקידם. כ-460 פרקים פרושים בספר על פני כל פרשיות התורה, ותועלת גדולה יש בהם לגדולים ולקטנים.

חבל נחלתו. מאמרים ותשובות בדיני תורה. חלק עשרים וארבעה. מאת יעקב אפשטיין. שומריה, תשפ"א. 320 עמ'. (emuna54@netvision.net.il)

הקדמה 'חבל נחלתו' כבר הפכה מזמן לשנתון. שנה אחר שנה מופיע כרך מלא וגדוש הכולל ביוריי הלכה בכל חלקי התורה מאת הרב אפשטיין, מבכירי הרבנים במכון התורה והארץ.

הפעם מדובר על חמישים ואחד פרקים בהם בין השאר השאלה אם קיימת קדושה בחלק מאבן שנפלה מחומת הר הבית (כולל בירורים היסטוריים על זמן בנייתם של הרובדים השונים בחומה), בירורי הלכה בענייני הוצאת הדשן (שאריות שריפת הקרבנות) ביו"ט בבית המקדש למקום איסופם בבית הדשן, הצורך בפייסות ביום הכיפורים כאשר הכהן הגדול עושה בעצמו את רוב עבודות היום, ענייני ט"ו באב ומשמעות הקביעה שמאותו יום 'תשש כוחה של חמה', והפרק האחרון עוסק בענייני מינוי גר צדק לתפקידים ציבוריים שונים. כמעט חמישים עמודים מוקדשים בסוף הספר למפתח עניינים לכל כרכי הסדרה, שיש בה כבר כמעט 1500 פרקים עמוסים וגדושים תורה וחכמה. לתועלת הלומדים ציף המחבר מפתח כללי לכל כרך רביעי בסדרה מאז שנדפס כרך ח (ומכרך טז זה מצוין אף על הכריכה). חשוב לציין שכל המאמרים שבכ"ד כרכי 'חבל נחלתו' נמצאים באתר ויקיטקסט (אמנם בלי ההערות) עם אפשרויות חיפוש נוחות, וכן (למי שמעוניין לראות גם את ההערות) הספרים נמצאים במאגרים אוצר החכמה והיברובוקס. אמנם באתרים אלו לוקח זמן עד שהכרכים האחרונים מוכנסים למאגר, נכון להיום באוצה"ח המקוון הכרך האחרון של חבל נחלתו הוא כרך כב, ובהיברובוקס כרך יח...

יְדֵךְ תִּנְחַנֵּי. סיפורו של שמואל ברין. ירושלים, תשפ"א. 209 עמ'. (02-6280963)

סבא שמואל ברין שיח' מתקרב לסוף העשור העשירי לחייו, וסוף סוף העלה על הכתב בעזרת בני משפחתו את מסכת חייו המרשימה, הכואבת, האמיצה, המאושרת. הוא מתאר בשפה פשוטה ומדויקת את מאורעות חייו מאז לידתו בעיירה סלובקית קטנה בשנת תרפ"ד, דרך ילדות שלוהה, עד שלפתע השמים התקדרו והבחור שמואל נלקח לעבודות כפייה ביחידת עזר צבאית הונגרית. אחרי טלטולים וצרות וניסים מרובים שרד את המלחמה ושב לביתו, ורק אז נודע לו האסון שקרה לרוב בני משפחתו. הוא עלה ארצה בקיץ תש"ז, שירת בצבא במלחמת השחרור, הקים יש מאין, בעשר אצבעותיו, עסק שפירנס אותו עשרות שנים, ובנה משפחה לתפארת. בנקותו עלה ירושלימה, ומאז הוא מתגורר ברובע היהודי, מול הר הבית, ליד אחת מבנותיו, ומודה לה' כל יום על הזכות הגדולה הזו. בחלקו הראשון של הספר הקורא מתוודע לאורח החיים של משפחה יהודית קלאסית שרבות כמוה חיו בעיירות מזרח אירופה, משפחה אוהבת תורה ויראת שמים, שדואגת לפרנסה ולחסד, לחינוך הילדים ולצורכי הקהילה. בהמשך הוא חי עם המחבר ומשפחתו את המהפך בבוא ימי הרעה, ומכיר את חיי הניצולים בארצות הרשע ואת קשיי יישוב ארץ ישראל בימי ראשית המדינה. סיפור החיים המרגש הזה מסופר בפשטות ובצניעות ובנעימות ועם הרבה אמונה ויראת שמים, כשתמיד המשפחה וחינוך הילדים נמצאים במרכז, וכשבעל הנס מכיר בניסו - יד ה' שכיוונה אותו והובילה אותו עד הלום. וכך מסיים ר' שמואל ברין את ספרו: 'ארץ ישראל נראית לי בכל פעם מחדש כמו מתנה מופלאה... ואני מודה לבורא עולם על כל חסדיו שעשה אתי לאורך השנים'. יאריך עוד ימים רבים מר ברין היקר, וימשיך לעמוד בראש משפחתו האוהבת עד ביאת הגואל.

כשרות כהלכה. קובץ מאמרים בענייני כשרות. כרך ג. אלון מורה, כושרות, תשפ"א.
444 עמ'. (misrad@kosharot.co.il)

אירגון 'כושרות' שעוסק במחקר וייעוץ והכוונה בענייני כשרות (אך בכוונת-מכוון לא בהשגחה בפועל, למרות הפיתוי הכלכלי שבדבר) עומד תחת נשיאותו וסמכותו ההלכתית של ראש ישיבת אלון מורה ורבו של השומרון הרב אליקים לבנון שליט"א. הוא מנוהל ע"י הרב משה כ"ץ ר"מ בישיבת אלון מורה ומומחה לענייני כשרות, ואחד מראשי החוקרים והפוסקים בו הוא הרב יצחק דביר, שמפרסם מחקרים ופסקים רבים בענייני כשרות על גבי במות שונות. בין שאר פעילויות המכון נמצאת גם ההוצאה לאור של הקובץ הזה 'כשרות כהלכה' - הכרך הראשון נדפס בשנת תשע"ו והשני בשנת תשע"ט, וכרך זה יצא לאור לאחרונה לקראת שנת השמיטה הבאה עלינו לטובה. גם בכרכים הקודמים היו מאמרים שעסקו בהיבטים שונים של שנת השמיטה, אך בכרך זה המדור שעוסק בשמיטה פותח את הספר, ובו דבריהם של מרן הראי"ה וחברו-יריבו הרידב"ז מסלוצק-צפת זצ"ל זה אל זה בעניין היתר המכירה והפעלתו בפועל, דברים מאת הרבנים הראשיים לשעבר הרב גורן הרב אליהו והרב שפירא זצ"ל בעניין היתר המכירה ותוקפו בימינו, סיכום הדעות בנושא מאת הרב עמיחי ראש מכון התורה והארץ, וגם 'פצצה': הרב זאב וייטמן, רבם של אלון שבות ושל תנובה, שהיה מראשי הפועלים בעד שדרוג מעמדו של אוצר בית הדין ואף כתב על כך ספר חשוב בשם 'שמיטה ממלכתית במדינת ישראל', כתב מאמר ובו הוא 'מרים ידיים': היות ולדעתו אין שיתוף פעולה של הרבנים והצרכנים לגבי חשיבות צריכת פירות אוצרות בית דין אי אפשר 'להפיל' את כל הנושא על השותף השלישי - החקלאים, ולכן אין אלא להוביר את השדות כפי עיקר הדין או להשתמש בהיתר המכירה באופן מושכל ורציני ותקף-הלכתית, אבל לדעתו עד לשינוי כללי במדיניות הציבורית בנושא יש להקפיא את השימוש בפתרון של אוצר בית הדין בשנות השמיטה. עוד עשרות דיונים מרתקים ומחכימים קיימים בקובץ הזה בכל ענייני הכשרות הביתית ובעיקר התעשייתית מאת חכמי מכון כושרות ומומחים רבים אחרים, כולל ניסיון לקביעת קריטריונים לרמות כשרות בתחומים שונים והצעות לשיתופי פעולה בין אירגוני הכשרות המגוונים. יישר כוחם של אנשי 'כושרות' על פעילותם המתרחבת והולכת במהלך השנה כולה ועל הקובץ האיכותי הזה, שיש לצפות שהוא יהפך לקובץ השנתי המרכזי בענייני כשרות.

לוח דבר בעתו ה'תשפ"א. ייפרד והיה לשישה ראשים: סדר היום, דברי הימים, עיתים לתורה, קרבה שנת השבע, ייבנה המקדש, מעשה בראשית. בעריכת הרב מרדכי גנוט. בני ברק, תש"פ. 1823 עמ'. (ldb480@gmail.com)

קשה לסקור בקצרה יצירת מופת ענקית כמו לוח זה, שלמרות מספר עמודיו הגדול הצליח העורך לצמצם אותו ל'קובייה' בגודל של 17X12X6 ס"מ, גודל סביר יחסית, שמאפשר אף למצוא לו מקום בתיק הטלית-תפילין כדי להציץ בו בזמנים מתאימים בשעת התפילה, לפניה ולאחריה. כל שנה אני מתפעל מחדש מהישן ומהחדש בלוח הזה, הישן הוא הסדר היומי הקבוע של המדורים שאותם עשוי לחפש הקורא בלוח והתוכן המדויק והתמציתי

שממלא אותם, והחדש הוא ההפתעות הנקודתיות והמערכתיות שאפשר למצוא כל שנה בכרך החדש. הלוח עצמו מתחיל בכרך זה בעמ' 102 בכ"ח אלול תש"פ, ומסתיים בעמ' 1707 לקראת ליל ר"ה תשפ"ב, ומאה-וכמה העמודים שלפניו ואלו שלאחריו כוללים מבואות ונספחים ורשימות והסברים, כולם מתומצתים אך ברורים, כולל הנספח 'מעשה בראשית' (שקוצץ השנה לדברי העורך עקב עובי הלוח) שהוא חביבו של העורך ובו מ"ד פרקים תמציתיים על היקום, גלגל המזלות, זוהר הכוכבים, גלקסיות, ליקויים, כוכבי הלכת והשבת השונים, 'ננסים חומים' וספר-נובות ועוד ועוד, מדריך לצפייה בירח החדש בכל חודש, רשימת המעירים והמגיבים על הלוחות הקודמים לזיכרון-עולם עם הקוד שהוצמד לכל אחד מהם (כל נקודה, ולו הקטנה ביותר, מובאת בלוח ענק זה בשם אומרה!), וזה רק חלק מהשבחים המגיעים ללוח מיוחד זה. אני מניח שלא כל משתמשי הלוח מעיינים כל יום בכל מדוריו - שעות היום בהלכה במקומות שונים בארץ ובעולם, 'עיתים לתורה' (עשרות הקביעות הקיימות בישראל, מהדף היומי דרך 'חוק לישראל' ועד החלוקה השנתית של לימוד ספר חובת הלבבות), 'מעשה בראשית' (ענייני אסטרונומיה שקשורים ליום זה), סדר היום (הערות לעניינים הלכתיים מיוחדים בימים מסוימים) ודברי הימים (אירועים וימי זיכרון שחלים בתאריך זה). בשעת הצורך מופיעים מדורים נוספים או הערות ותזכורות בתוך מסגרת. למשל בתאריך כ' תמוז תשפ"א מוזכר במדור 'יבנה המקדש' שהיום הוא זמן הבאת 'עצי כהנים והעם' ע"י בני דוד בן יהודה ממשפחת דוד המלך עם הפנייה לגמרא ולרש"י במסכת תענית, בהמשך כמה הערות הקשורות להנהגות בשלושת השבועות, ובתוך 'דברי הימים' מוזכר מותו של איוב לדעת אחת, עשרים שנה לפטירת הגאון הבני ברקי רח"ש קרליץ אחיינו של החזו"א ששימש כראש הכולל הקרוי על שמו, ושמו של רב אחר מבני ברק שנפטר לפני שנה מקורונה - כל יום כמעט מוזכרים כמה רבנים כאלו. במדור 'מעשה בראשית' נכתב שהיום השקיעה המאוחרת ביותר בארץ השנה, למרות שהיום הארוך ביותר בשנה חל כבר לפני עשרה ימים בי' בתמוז, כי הזריחה אז הייתה יותר מוקדמת והזמנים האלו אינם סימטריים. כאמור - אפשר להאריך עוד, אך אומר בקיצור שאני ממליץ מאוד להזמין, לפחות לקראת שנת השמיטה תשפ"ב, את הלוח הזה ולהשתמש בו, ולקראת שנת תשפ"ג יחליט כל אחד אם יש לו עניין להחזיק בתיק הטלית-תפילין או על שולחנו בבית את קוביית הזהב הזו גם בשנה הבאה...

מורה הנבוכים. חלק שלישי. מהדורה חדשה מונגשת של ספרו ההגותי של הרמב"ם. תרגום בהיר, ביאור קצר ועדכני, הרחבות ועיונים. מבאר ועורך ראשי: יוחאי מקבילי. קדומים, מפעל משנה תורה, תשפ"א. לה+507 עמ'. (rambam4u@gmail.com)

ספר מורה הנבוכים של הרמב"ם הוא ללא ספק מספרי היסוד של המחשבה היהודית. הוא כולל הסבר של גישת התורה - על פי נקודת מבטו של הרמב"ם גדול הראשונים - לעניין הגדרת הבורא והנהגותיו בעולם, ליחס לבריאה ולהשגחה ולטעמי המצוות ולדרכי החינוך ועוד ועוד, כשבכל עניין יורד הרמב"ם לפרטי פרטים ועולה לגבהי מרומים, ואין כאן המקום להאריך בתיאור הספר הגדול הזה. מהדורות רבות של ספר מורה נבוכים יצאו לאור מאז

ראשית הדפוס, כשנוסחן מבוסס על תרגומים עתיקים, שהרי כידוע הרמב"ם כתב את כל ספריו בערבית-יהודית (חוץ מאשר את ספר משנה תורה), וליהודי ארצות הנוצרים נדרש תרגום. מהדורה זו של הרב מקבילי וחבר עוזריו באה לאחר שהרב מקבילי סיים להכין את מהדורתו הנפלאה לספר משנה תורה, וגם היא כוללת כל מה שצריך אדם שרוצה ללמוד ולהבין את דברי הרמב"ם על בורג'ם: תרגום מדויק על פי נוסח המקור הערבי לעברית עדכנית ובהירה, ביאור קצר לכל עניין שאינו מובן מאליו, כותרת תמציתית לכל פרק וכותרות משנה לפני כל עניין חדש, מיספור פסקאות וחלקי טיעונים, הדגשת המילים והביטויים שכתבם הרמב"ם עצמו בעברית, הרחבות ועיונים בכל נושא שמעלה שאלות או דורש הבהרה בעיקר מתוך כתבי הרמב"ם עצמו בספריו השונים, ועוד. בחכמתו הרבה, ותוך התייעצות עם קבוצת מומחים מהמעלה הראשונה, דאג העורך הראשי להנגשת הספר וההוספות שבמהדורה זו ע"י הפניות ברורות לכל עניין ומעניין לעניין בתוך הספר, ע"י תוספת של מבואות תמציתיים לפני כל עניין חדש וטבלאות ותרשימים מרחיבי דעת וכן שבעה מפתחות מפורטים, ובקיצור - עבודה מושלמת. הכרך הראשון של מהדורה זו יצא לאור בשנת תשע"ח, ולא יאומן שתוך שלוש שנים כבר אפשר לברך על המוגמר. אין מילים, הרב ד"ר יוחאי מקבילי. אשריך.

מוריה. קובץ תורני לחידושי תורה והלכה, גנוזות ראשונים ואחרונים ופרקי עיון ומחקר. שנה לח, שבט תשפ"א. גליון א-ג [תמה-תמוז]. ירושלים, מכון ירושלים, תשפ"א. שצה עמ'. (office@machon-y.com)

קובץ מלא וגדוש בדברי תורה וחכמה. במדור 'גנוזות' כמה פנינים יקרות: קטע של מדרש קדום בגנות לשון הרע שנמצא בגניזה בקהיר כשהוא כתוב על גבן של יריעות של ספר תורה שנפסל, דבר שבמשך הדורות נאסר. הוא נמצא בכמה חלקים בספריות שונות ע"י הרב ד"ר עזרא שבת, שגם העתיק וחקר והעיר. אחריו מובא חלק נוסף מהספר הענקי 'המספיק לעובדי ה'" מאת רבי אברהם בן הרמב"ם, ספר שרק שני חלקים ממנו נמצאים בידינו ונדפסו - החלק שבו דברי מוסר והנהגה והחלק העוסק בדיני תפילה וברכות, וכאן נוספו לנו חלק מהלכות אבלות על פי כת"י, מתורגמות לעברית עם הערות וצינונים. בהמשך מובא חלק מהיצירה החדשה של מכון ירושלים - המרכזי השלם - לקט פסקי ראשונים סביב הלכות המרדכי מכתבי יד ישנים של המרדכי וממקורות אחרים, כעין ספר 'שלטי הגיבורים' של ר"י בועז על ספר המרדכי. המאמר הבא במדור זה הוא דיון מקיף בפסקי התוספות שמודפסים בכל הגמרות והשימוש בהם מינימלי, ופרסום פסקי תוספות על מסכת מנחות מכת"י. האחרון הוא פרק עם מבוא מתוך ספר שעדיין בכת"י - 'פירוש משלי לרבנו ששת ב"ר יצחק גירונדי' מגולי ספרד. במדור 'זכרון לראשונים' מקיף כדרכו פרופ' ר"ש שפיגל את היחס ההלכתי למגילות אסתר מצוירות, כהקדמה לתשובה של ר"מ מטראצינה מכת"י בנושא. הוא מזכיר שעל האיש ושיחו כבר האריך ר"מ פלס ב'המעין' לפני כמה שנים, כאשר פרסם תשובה אחרת של החכם האיטלקי הזה. אחרי תשובות ובירורים נוספים של כמה מגדולי האחרונים שמודפסות בגיליון זה לראשונה נמצא מדור זכרון המוקדש לראש"צ הרב בקשי דורון זצ"ל, ובו דברים ממנו ומאת רבותיו וחבריו ובניו וחתניו ותלמידיו. מעניין שכל אלו שמספרים

על דמותו מדגישים את מאור הפנים ואהבת החדש שהיו מסגרת לגדלותו בתורה ולפעליו הרבים. בהמשך מובאים עשרות חידושי תורה והלכה מתלמידי חכמים זצ"ל ושל"א בנושאים מגוונים, בהם מצות קידוש החודש בזמן הזה, פרטים בהלכות עבד עברי, הגדרת האיסור לרדת לאומנות חברו, דינו של בשר סינטטי, חיוב מלצר שטעה והגיש למסובים מאכלים שלא היו שייכים לבעל הסעודה, אמירת 'הרי את מקודשת' ע"י חתן כבד פה ולשון, ועוד. מכוּבד ביותר.

מחיל אל חיל. לימוד תורה יומי לחייל, גיוס תשפ"א-תשפ"ב. שעלבים, משעול, תשפ"א. 429 עמ'. (sif.mishol@gmail.com)

כבכל שנה גם השנה הכינו תלמידי שיעור ב' בישיבת שעלבים עם רבם הרב זכריה רבינוביץ' ספר כ"ס הכולל דף עם לימוד לכל יום מניסן תשפ"א ועד שלהי אדר שני תשפ"ב, כולל הקדמות מרגשות בתחילתו וסדר זמני היום בהלכה לכל חלקי הארץ בסופו. תלמוד תורה הוא אחד מהדברים שאין להם שיעור לא למטה ולא למעלה, ולעיתים בזמן השירות הצבאי הזמן הפנוי המצומצם מטה את הכף לכיוון 'למטה'. הספרון הזה, שמידותיו תואמות את הכיס בחולצת החייל, יסייע לו, יזכיר לו ויעודד אותו שלא לרדת מתחת לשיעור ה'למטה', וכמובן כל המוסיף מוסיפים לו מן השמים. בכל עמוד נמצא נושא הלכתי או מחשבתי או תנ"כי או תורני אחר, כתוב באופן בהיר ומתומצת, שהכינו וערכו תלמידי שיעור ב' הנ"ל, ובתחתית העמוד הלכה קצרה, וכך דבר יום ביומו. אפילו סימניית קרטון מעוצבת טרחה העורכים להכניס לכל אחד מהספרונים, שיחולקו בבקו"ם לכל המתגייסים ביום גיוס חיילי ישיבות ההסדר שיחול בימים הקרובים. ראש הישיבה הרב מיכאל יָמֵר שליט"א כתב בדברי ברכתו הקצרים שתקופת השירות הצבאי דורשת מתלמידי ישיבות ההסדר שלושה דברים: עוצמה תורנית, תחושת שליחות וחובת קידוש השם. יהי רצון שאכן יעשו ויצליחו, ויחזרו כולם מהשירות הצבאי לישיבותיהם שלמים בגופם ובתורתם, ויהי שם שמים מתאהב על ידם.

מכילתא. כתב עת לתורה וחכמה. גליון ב, כסלו תשפ"א. העורכים: עדיאל ברויאר, הרב יעקב ישראל סטל, משה דוד צ'צ'יק. ירושלים, תשפ"א. 323 עמ'. (mekhilta@mekhilta.com)

החוקרים התורניים מתרבים בשנים האחרונות בכמותם ובאיכותם. לא מעטים מלמדי עולם הישיבות נתפסים ל'חידוק' המחקר התורני, והם מעשירים במחקריהם ובמאמריהם, ובהדרת ספרי קדמונים דייקנית ומקצועית, גם את עולם התורה וגם את עולם האקדמיה. שיתוף הפעולה בין תלמידי החכמים שעוסקים במחקר תורני ובין החוקרים באוניברסיטאות השונות הפך להיות כבר דבר מובן מאליו, והוא בא לידי ביטוי בדברי תודה שנכתבים כדבר שבשגרה בהקדמות או בהערות השוליים במאמרים ובמחקרים של שני הצדדים. שלושה מבכירי החוקרים התורניים חברו להם כדי להקים במה למחקרים תורניים-מדעיים בעלי רמה וסגנון ראויים, וזהו כעת הקובץ השני שיוצא לאור. 'מכילתא' הוא קובץ שמיועד למי שמצוי בתחום המחקר התורני,

שהרי לא רבים הם בני התורה שישמחו להתרכז ולהקדיש זמן לבידור טקסטואליים וצורניים ותוכניים של פיוטים עתיקים תוך השוואה בין נוסחים בכתבי יד עתיקים וקטעי גניזה וציטוטים בקדמונים, או ברשימה חלקית של כתבי היד של אוסף גינצבורג שכתב החוקר מימי ההשכלה שניאור זק"ש, או בתיאור פולמוסים שאירעו סביב דרכי כתיבת שמות ערים בגיטין וכד'. אולם כאשר הכותבים והקוראים הם 'אנשי מקצוע' מדובר באבני דרך במחקר התורני. יש לציין שכמה מן המאמרים בקובץ ארוכים הרבה יותר מאשר המקובל בקבצים תורניים 'רגילים': מאמר שעוסק בזיהוי מחבר התוספות 'שלנו' למסכת זבחים מפרנס שישים עמודים, מאמר על המהדורה הראשונה של ספר 'עקידת יצחק' לר"י עראמה מפרנס למעלה מחמישים עמודים וכן הלאה. בסוף הקובץ נמצאת ביקורת נוקבת על אחד מספרי הקדמונים שיצאו לאור השנה ע"י מכון תורני חשוב 'במהדורה מתוקנת ומשוכללת', והכותב טוען ומוכיח שהחלק המקצועי של ההדרה, ההעתיקה מכתבי היד והשוואת הנוסחים וכו', נעשתה ברשלנות, ובלי להתייחס במידה ראויה למחקרים אקדמאיים שעסקו בספר הזה ובנוסחיו השונים. יש לשבח סקירות-מבקרות כאלו כאשר הן ענייניות ודייקניות, וכך הן עשויות להעלות באופן משמעותי את רמת ההדרה התורנית בכלל. יישר כוחם של עורכי הקובץ החשוב הזה, לאו מילתא זוטרתא היא להוציא לאור קובץ תורני-מדעי בלי 'גב' כלכלי ואירגוני של מוסד מבוסס או מכון תורני ותיק.

מעלין בקודש. ביטאון לענייני המקדש וקודשיו. גיליון מא - אדר ה'תשפ"א. כרמי צור, בית הבחירה, תשפ"א. 210 עמ'. (malinbakodesh@gmail.com)

ט"ו מאמרים בגיליון החדש של 'מעלין בקודש', שמוציא לאור כולל 'בית הבחירה' שביישוב כרמי צור שבדרום גוש עציון בראשות הרב צבי שלום שליט"א, והם עוסקים בכיוון הנכון של מבנה המקדש, בהיתר לבנות דגמים מדויקים שלו, בהבאת הביכורים בזמנם לנוב ולגבעון, בקרבת ציבור שלא באים ממצחית השקל, שאלה אקטואלית בעניין קדושת האבנים משרידי בית המקדש שנמצאו בחפירות סביב הר הבית, הגדרת 'פרוע ראש', גדר ביטול עבודת המקדש מפני קריאת המגילה, עוד בעניין מצות העלייה לרגל, על ההלל בשחיתת הפסח ועל פסח שני ועל מנחת העומר ועל טומאת המדרס, ולבסוף סקירות של שני ספרים חדשים בענייני הקודש והמקדש. הפעם כל הכותבים החשובים שליט"א הם המציבור ה'סרוג' בניגוד לכמה מהגיליונות הקודמים שבהם השתתפו גם תלמידי חכמים מ'גוונים' אחרים, וחבל.

נזיר אלהים. מצוות הנזירות בזמן הזה הלכה למעשה. הרב יהושע פרידמן. ירושלים, מכון המקדש, תש"פ. 351 עמ'. (02-6264545)

ממכת ראשון נראה שקיימת סתירה בין העיסוק בענייני נזירות לבין ההצהרה 'הלכה למעשה'. אולם כאשר נכנסים מעט לבין דפי הספר מתברר שאכן חלק מהלכות נזירות לא מתבטלות גם כאשר המקדש בעוונותינו עדיין חרב ואי אפשר להקריב קרבנות וגם לא להיטהר מטומאת מתים, ושהרב המחבר עצמו יכול להעיד על מעשיו וחובותיו והגבולותיו של נזיר בזמן הזה - מפני שהרב פרידמן נדר כבר לפני כמה שנים להיות נזיר עולם. בכל אופן כל נזיר בזמן הזה

נזירותו אינה מוגבלת בזמן - מפני שבימינו הנזיר אינו יכול להפסיק את נזירותו שהרי אינו יכול להקריב את קורבנותיו. האפשרות היחידה שקיימת אצל נזיר בימינו להפסיק להיות נזיר היא להישאל על נדרו, אבל אז אם בית הדין יתיר את נדרו יתברר למפרע שמעולם לא היה נזיר, ומה הועיל חכם בתקנתו? והנה מתברר שמתוך חובותיו של הנזיר - שלא להיטמא למת (כמו כהן), ושלא לשתות ולאכול מכל מוצרי הגפן, ושלא לגזוז את שערותיו, החובה השלישית היא הקשה ביותר, שהרי כדי לא לתלוש אפילו שיערה אחת אסור לו להסתרק ואף אסור לו לגרד בראשו אלא רק בנחת ובעדינות וגם לא להתיר קשרים בשערותיו שמא תיתלש לו שיערה ועוד, כל הפרטים בעניין זה מצויים בספר בפרקים ז-ח של שער א' הלכות מצוות הנזירות בזמן הזה, ובפרקים ג-ה של השער השני 'יסודות הלכות נזירות'. לכמה דעות מותר לו מדי פעם לקצר את שערו, אך עניין זה נתון במחלוקת קשה, שבאה לידי ביטוי במלחמה של תורה בסוף הספר בין המחבר לבין ראש הכולל של 'מכון המקדש' הרב עזריה אריאל שליט"א. השער השלישי עוסק במעלת הנזירות וקדושתה, והרביעי מתאר לנו את דמויותיהם של הנזירים מימי קדם, בהם יוסף הצדיק, שמשון הגיבור, שמואל הנביא, אבשלום, אליהו הנביא ועוד, וכן נזירים בדורות הבאים עד לרבי דוד כהן 'הרב הנזיר' תלמידו-חברו של מרן הראי"ה זצ"ל. החכם הגדול עלום-השם בעל 'אורחותיך למדני' העיר הערות חשובות שנדפסו בסוף הספר.

סדר הדורות. מאת רבי יחיאל היילפרין זצ"ל אב"ד מינסק. חלק שני: סדר תנאים ואמוראים. כרך ראשון: אות א, כרך שני: אותיות ב-ט. ההדרה חדשה ומדויקת עם ליקוטי הערות ומילואים והשלמות. ישעיה אשר זליג מילר ויצחק האגר. מאנסי, תשפ"א. שני כרכים. (sederhadoros@gmail.com)

ספר 'סדר הדורות' נכתב ע"י רבי יחיאל היילפרין שחי לפני כשלוש מאות וחמישים שנה, וכיהן שנים רבות כרבה של פינסק, אז חלק מפולין-רוסיה, היום בירת בלארוס. הוא היה בן למשפחת רבנים ידועה, ונחשב מגדולי דורו. חיבורים רבים חיבר שרובם לא שרדו, אבל ספרו 'סדר הדורות' עשה לו שם עולם. בבקאות מדהימה ובשקיפה שלא תאומן ערך המחבר רשימה מדויקת של כל גדולי וחכמי ישראל בכל הדורות מבריאת העולם ועד ימינו, כאשר הוא מדקדק בכל קורותיהם ובכל המקורות בהם הוזכרו וכל המעשים אשר קשורים בהם, מיישב בין מקורות סותרים ומגלה מקורות נסתרים מהעין, וגם עושה שימוש מסוים בספרי גדולי אומות העולם על קורות הימים. החלק הראשון של הספר נקרא בפי מחברו 'ימות עולם' ובו הוא מתאר את קורות העולם מבריאת האדם ועד ימיו, אך הוא הפליא לעשות בעיקר בחלק השני שעוסק בתולדות התנאים והאמוראים, שבהם רק האותיות א-ט שבשני הכרכים שלפנינו כוללים כמעט 1500 אישים. עיקר מלאכתו של הגאון המחבר הייתה לחבר או להפריד בין דמויות בעלות שמות זהים או דומים בעזרת בחינת והשוואת כל המקורות הקדמונים, כולל הגהת נוסחים עתיקים על פי מקבילותיהם או מסברא, ובניית דמויות עם רוחב ועומק מהפרטים המפורזים שמצא. הספר הענק הזה נדפס לראשונה בשנת תקכ"ט כעשרים שנה אחרי פטירת מחברו ומאז פעמים רבות, ובעיקר ידועה המהדורה המשוכללת שהוציא לאור בוורשה הרב נפתלי משכיל-לאיתן בשנים תרל"ז-תרמ"ב עם הערותיו והערות חכמים נוספים, שהיא המהדורה המקובלת עד

היום. 'סדר הדורות' מכיל בתוכו למעשה את כל החומר הכלול בכמה ספרים קדמונים כגון ספר יוחסין מאת רבי אברהם זכות ממגורשי ספרד שהוא עצמו מתבסס על רשימות קדמוניות, ספר שארית יוסף לר"י אבן וירגא, ספר שלשלת הקבלה לרבי גדליה אבן יחיא, ספר צמח דוד לרבי דוד גאנז תלמיד המהר"ל, ספר שפתי יִשְׁנִים לרבי שבתי בס בעל 'שפתי חכמים' על רש"י, ספר נחלת שמעוני לר"ש פייזר ועוד. ר"י היילפרין הוסיף לכל חכם קדמון שהוזכר את מקום קבורתו ואת שורש וגלגול נשמתו על פי ספרי קבלה קדמונים, וכן כללי הוראה הנוגעים לאותו חכם מפי ספרים וסופרים. החלק השלישי של הספר הוא 'שמות הספרים ומחבריהם', שהוא למעשה השלמה והרחבה של הספר שפתי ישנים הנ"ל. במבואם מאריכים המהדירים, שעמלו כמעט עשרים שנה כדי להוציא לאור שני כרכים גדולים אלו ובהם יותר מ-1500 עמודים הכוללים כארבעים אחוז מהחלק השני של הספר וכנ"ל, ומתארים את המלאכה האדירה שהם לקחו על עצמם - בדיקת כל מקורותיו של המחבר עד המקור הראשוני ביותר בעזרת עיון בדפוסים ראשונים ובכתבי יד ובהשוואות של ציטוטים בספרים אחרים, וכן ליקוט מתוך יותר משלוש מאות ספרים של הערות והשלמות והוספות והדפסתם בסוף כל כרך, כך שבשני הכרכים האלו הטקסט של 'סדר הדורות' מפרנס כשליש מדפי הכרך, וגם בו כחצי עמוד כולל הערות והשלמות, בהמשך נמצא קובץ שלם של ליקוטי הערות וכן עשרות עמודים עם 'מילואים' - השלמות לנושאים שלא נמצא להם מספיק מקום בהערות על הדף ובליקוטים, וכן רשימת השוואות בין הנוסח הסופי שלהם לבין נוסח הדפוס הראשון של 'סדר הדורות' - רמת דיוק נדירה בההדרת ספרי קדמונים. יש עוד הרבה להאריך בעניין הספר החשוב הזה והמהדורה המשובחת באופן יוצא מן הכלל הזו, אך אכמ"ל. אוסיף רק הערה קטנה: בציטוט המחברים מכל הדורות מחלקים המהדירים בצדק בין תלמידי חכמים שמקבלים את התואר 'רבי', לבין חוקרים או מחברים שאינם תלמידי חכמים ידועים שמקבלים את התואר ר'. אולם בין הרבים המצוטטים בצדק בהערותיהם נמצאים גם חוקרים שיש מקום לאכול את פרי מחקריהם תוך זריקת קליפותיהם, ובהם למשל החכם זכריה פראנקל איש ברסלאו וחונן יהודה קאהוט מהדיר 'הערוך השלם', שמוסקני אם גם את התואר ר' ראוי לצרף לשמם... יישר כוחם של המחברים ושל עוזריהם ותומכיהם על היצירה הנפלאה והמושלמת שהם הניחו לפני הלומדים והמתעניינים, וברכת הצלחה מרובה בהמשך הדרך עד להשלמת משימתם.

סודו של המשפט העברי. צדק משפט יושר ורחמים. נחום רקובר. ירושלים, ספריית המשפט העברי, תשע"ט. 2 כרכים. (jlhs81@gmail.com)

הרב פרופ' נחום רקובר, תלמיד חכם ומשפטן, זוכה פרס ישראל, לשעבר המשנה ליועץ המשפטי לממשלה וגם היועץ הראשי של גופי הממשל והמשפט בארץ בענייני המשפט העברי, כבר כתב אינסוף ספרים ומאמרים בנושא זה. על בסיס כל מה שכבר כתב וערך ולמד ולימד במשך יותר מיובל שנים הוא מנסה להגדיר ולהציג לקורא ב'סודו של המשפט העברי' את העקרונות הערכיים האלווקיים והאנושיים שבבסיס המשפט העברי, הכולל הנהגות בין אדם לחברו לכתחילה ובדיעבד בענייני ממונות ויחסי עבודה ונוזקים ועונשים, יחס האדם לסביבתו, חובות האדם בשמירת לשונו, צער בעלי חיים, מוסר מלחמה, כבוד האשה, זכויות האדם ועוד

ועוד, למעשה כל מה שהמערכת ההלכתית והתורנית קובעת שאינו כלול בדיני 'איסור והיתר' והלכות 'אורח חיים' וזרעים וקודשים וטהרות וכד'. פרופ' רוקבר מצליח בכאלף עמודי הספר למצוא מכנה משותף במשפט העברי שאינו קיים בשיטות משפט אחרות - לדעתו מטרתו אינה רק ייצוב וסידור החיים בחברה, אלא הרבה יותר מזה - הכנסת צדק ומוסר לחיים אלו, בהתבסס על ההנחה שכל אדם נברא בצלם אלוקים והוא עולם מלא. דוגמא לדבר בנושא שהפך לצערנו מאוד אקטואלי בל"ג בעומר האחרון במירון, לא תקפ"ץ: בעמ' 242 ואילך עוסק המחבר בענייני קדימה בהצלה, ומביא את הקושיא הידועה מדוע כאשר גויים תובעים למסור להם יהודי אחד אין מוסרים אותו גם תוך סיכון חיי רבים, ואילו בהצלה קיימים דיני קדימה שונים המבדילים לכאורה 'בין דם לדם'. והוא מיישב בשם הרב קוק ב'משפט כהן' שמסירת יהודי לגוי היא מעשה של דיני נפשות שרק בית דין סמוך מוסמך לדון בו ואינו נתון לשיקול הדעת ולכן אין למסור שום יהודי להריגה, בעוד שהצלה ראוי שתהיה לפי אומד הדעת ושיקולי קדימה, מפני שאין בה הכרעה על מעשה הריגה אלא מעשה הצלה. לפי זה מסיק המחבר שחלק מאומד הדעת בהצלה הוא הקדימה של הצלת רבים על פני הצלת יחיד או יחידים, ויש למסקנה זו כמובן חשיבות מעשית גדולה. שישה עשר פרקים בספר על שני כרכיו, והוא מסתיים במפתחות מפורטים ושימושיים לעניינים ולמקורות הרבים מאוד שנמצאים בו. חיבור זה מהווה מעין סיכום, 'שורה תחתונה', של פועלו רב-השנים של המחבר, שעוד דיו רב נשאר בקולמוסו.

ספר האורה. פסקי הלכה מבית מדרשו של רש"י. יוצא לאור ע"פ דפוס ראשון וכתבי יד, עם שינויי נוסחאות, ציונים ומקורות, הערות ומקבילות. העורך: הרב יהודה שינדלר. ירושלים, מכון ירושלים, תשפ"א. 25 + שעח עמ'. (<https://www.machon-y.com>)

'מפעל תורת חכמי אשכנז' של מכון ירושלים מעשיר אותנו בספר נוסף ערוך ומוגה ומתוקן מסדרת הספרים 'דבי רש"י'. הראשון בסדרה היה ספר איסור והיתר לרש"י שיצא לאור לפני שנתיים, ובמבואו תוארה כל הספרות 'דבי רש"י' הקיימת בימינו, על חיבוריה השונים והחלקים החופפים שבה. בצדק הפריד המהדיר בין ספר האורה עצמו לבין 'ספר האורה חלק שני' שהוצמד לספר האורה במהדורת ר"ש בובר שיצאה לאור לפני מאה ועשרים שנה בערך, שכן כבר הוכח שהוא אינו חלק מספר האורה המקורי אלא מהווה תקציר של ספר איסור והיתר לרש"י הנ"ל, ולכן בצדק נדפס כבר כנספח למהדורה החדשה הנ"ל של ספר איסור והיתר לרש"י. ראשונים ואחרונים השתמשו בספר האורה והוא מקור חשוב לפסקי אורח חיים ואיסור והיתר שנהגו בבית מדרשם של תלמידי רש"י, כאשר הפסקים של רש"י עצמו מעטים יחסית בספר, וחלק ניכר מהחיבור הזה הוא לקט מתורת הגאונים. העורך המוכשר מצא מקור לכל הפסקים בכתבי הגאונים מכאן ובכתבי רש"י ובית מדרשו מאידך, ולעיתים הרחיב בהערותיו ודן בדעות הפוסקים הראשונים והאחרונים בכל נקודה ונקודה, והדברים מאירים ושמחים. הספר מחולק לקכ"ו אותיות, חלקן כוללות עניין הלכתי קצר אחד ואחרות מהוות פרק ארוך ומורכב, והמהדיר חילק בתבונה את הסימנים הארוכים לסעיפים, כשהכל מתואר בהרחבה בתוכן העניינים המפורט בראש הספר. כך למשל רק כותרות סעיפי המשנה לסימן שעוסק בהלכות יו"ט מפרנסות כמעט עמוד שלם בתוכן העניינים. במבוא

מעיר המהדיר על הקושי בקביעת נוסח ספר זה שיש לו כתבי יד רבים ושונים מאוד זה מזה ומקורות כה מגוונים, והוא מודה שמלאכת קביעת סדר ונוסח הספר וייחוס חלקיו צריכה עדיין השלמה, ולא עליו המלאכה לגמור.

ספר התרומה לרבינו הגדול רבי ברוך ב"ר יצחק מבעלי התוספות. כרך ראשון. יוצא לאור במהדורה מפוארת ומתוקנת על פי כתבי יד, עם הוספות והשלמות, תיקונים ושינויי נוסחאות, בתוספת הגהות מרן בעל ה'קהילות יעקב' זצ"ל. ועליו 'זהב התרומה', ציונים ומקורות, ביאורים והערות, מאת הרב דוד אברהם. ירושלים, מכון ירושלים, תשפ"א. + 32 שעג עמ'. (<https://www.machon-y.com>)

רבי ברוך הצרפתי בעל ספר התרומה כונה במשך שנים רבי ברוך מוורמייזא (או גרמייזא, היא העיר וורמס שבגרמניה), עד שהתברר סופית שזו טעות, והוא מחכמי צרפת, תלמיד ר"י הזקן בעל התוספות. ספרו הגדול הוא מקור עיקרי לחיבורי ראשונים אחרים כמו הסמ"ג למשל, והוא מצוטט בלי סוף ע"י כל הפוסקים כמקור הלכתי ראשון במעלה. מהדורה זו יוצאת על פי כתבי יד ונעזרת בהגהותיו הרבות של רבי יעקב ישראל קנייבסקי זצ"ל ה'סטייפ'ר' שכבר נדפסו בעילום שמו, וצוינו בה מקורותיו של בעל התרומה בתלמוד ומקבילותיו ברמב"ם ובשאר הראשונים, והפסקים שנבעו ממנו והובאו ע"י מרנן בעלי השולחן ערוך ונושאי כליהם. כמו כן צוינו האחרונים שדנו בדבריו, ורבים הם. במבוא המרתק עושה המהדיר שימוש רב במחקר התורני המקיף על המחבר והספר שחיבר הרב יואל פרידמן ממכון התורה והארץ שהוציא לאור בזמנו את הלכות חלה וארץ ישראל של ספר התרומה וגם השתתף בעריכת כרך זה, ויש לשבח את שיתוף הפעולה המבורך בין הרבנים ובין המכונים התורניים (וראה עוד להלן). במבוא מוסבר גם מקור הטעות שבשיוך בעל התרומה לוורמייזא - אי הבנה של בעל ספר יוחסין שגרמה לאחד המדפיסים המאוחרים לכתוב פרט זה בשער הספר, ושבתא כיוון דעל על. למעשה כל חייו חי רבנו בצרפת, ורק בסוף ימיו יצא לדרכו לארץ הקודש אך לא זכה להגיע אליה. בראש ספר התרומה נדפסים 'סימנים' שהם תקציר שמהווה כעין מפתח לספר, והוכח מעבר לכל ספק שגם הסימנים האלו יצאו מתחת ידו של רבנו. למעשה גוף הספר והסימנים דומים לתורת הבית הארוך והקצר, וספרים אחרים 'כפולים' כאלו. גוף ספר התרומה מחולק לחיבור עצמו ול'פסק' שמסכם כל סוגיא להלכה, אך בפסק מפורטים רק חידושים ולא תמיד הלכות פשוטות, והסימנים מסכמים את ה'פסקים' ולא את גוף הספר ולכן חסרים בהם לעיתים הלכות חשובות שלא הובאו בחלק ה'פסק'. בכרך זה, החלק הראשון של ספר התרומה, מובאים הלכות שחיטה, טרפות, איסור והיתר, נטילת ידים, חלה, נדה, גיטין וחליצה, כאשר בשנת תש"ע כבר יצא לאור החלק השני העוסק בהלכות עבודה זה ויין נסך, ס"ת ותפילין, ארץ ישראל ושבת. דרך אגב, רבים במהלך הדורות החליפו בין ספר התרומה דידן לבין ספר התרומות לר"ש הסרדי שחי דור אחריו בספרד, ספר שעוסק בעיקר בדיני ממונות. בזמנו סקר את החלק השני הנ"ל על גבי 'המעין' הרב יואל פרידמן הנ"ל שכבר חקר שנים את ספר התרומה (גיל' תשרי תשע"א

[נא, א] עמ' 96 ואילך), ואחרי שחילק שבחים למהדורה החדשה הוא ביקר את דרך הדפסת נוסח הספר, שהסתמכה בעיקר על הדפוס הראשון ועל בדיקה לא שיטתית בכמה כתבי יד. הביקורת הזו עשתה רושם, זכתה לתגובה ולתגובה-לתגובה (גיל' ניסן תשע"א [נא, ג] עמ' 93 ואילך), וה'השידוך' שנוצר אז בין המהדיר למבקר הביאו למהדורה מתוקנת ויפה זו של הכרך הראשון, ואפשר להניח שגם הכרך השני שיצא כבר לאור לפני עשר שנים יצא לאור מחדש במהדורה מתוקנת. יש עוד להאריך בענייני ספר התרומה והמהדורה החדשה והיפה הזו, אך אכמ"ל. יישר כוחם של המהדיר הרב דוד אברהם, של הרב יואל פרידמן ש'עשה סדר' בכל נושא ההדרת ספר התרומה וסייע לעריכת כרך זה, ולכל המסייעים להעמדת תורת הראשונים על תילה.

ספרא דבי רב. הוא ספר תורת כהנים. **כרך ז: פרשת אחרי מות.** נוסח כת"י רומי. מדרש חכמים ע"פ כת"י הסמינר. בצירוף חילופי נוסחאות והערות גירסא, ומסורת הספרא והערות וביאורים, ופירוש הראב"ד ע"פ כת"י והפירוש המיוחס לר"ש משנץ ע"פ כת"י והגהות רצ"ה ואלק ומקורות וביאורים נרחבים, ומבוא ומפתחות מפורטים. אברהם שושנה. ירושלים, מכון אופק, תשפ"א. 41 + קיז + קלח + 13 + 98 עמ'.
(ofeq.inst@gmail.com)

זהו הכרך החמישי (כרכים ה-ו יצאו לאור בקרוב ויכללו את פרשות תזריע ומצורע) של 'מפעל תורת כהנים ומפרשי' המונומנטלי, שיוצא לאור ע"י מכון אופק והעומד בראשו הר"א שושנה שליט"א, העוסק ביסודות התורה שבעל פה בענייני קרבנות, טומאות ונגעים. דברי חז"ל המובאים בספרא הם המסד לסוגיות הש"ס בנושא, והעבודה הגדולה והמקיפה שנעשתה כדי להגיע לנוסח מדויק של דברי חז"ל במדרש ההלכה הזה ושל דברי המפרשים הראשונים עליו חורגת מהמקובל גם בין מהדירים דייקנים. ניכר שהמהדיר הראשי, שנעזר בבנו הרב נועם, וכל חוקרי מכון אופק בארץ ובחו"ל שהשתתפו במשך השנים במלאכה, הכירו בכובד המשימה ובאחריות הנדרשת מהם, כפי שבולט הדבר בסידורם הפנימי והחיצוני של כרכי 'מפעל תורת כהנים ומפרשי', ובדקדוק התוכני בהערות במדורים השונים כדי שיביאו לפני הלומד את כל מה שנדרש לו - מקורות וביאורים, דעות חולקות, השוואות לסוגיות מקבילות, קשיים ופתרונותיהם, פירוט דעות קדמונים אחרות ועוד, דבר שלם. המבוא לכרך השביעי שלפנינו כולל הקדמה בה מסביר הרב שושנה את השינויים והשיפורים בעריכת כרך זה לעומת ארבעת הכרכים הקודמים, ואת דרך הכנת הנוסחאות העתיקות והמדויקות של גוף הספרא ושל פירושי הראב"ד והמיוחס לר"ש משנץ שמשנות לעיתים את תמונת ההלכה לחלוטין. העורך מסביר את דרכי העבודה שלו ושל עוזריו בהכנת הנוסח וההערות, מבאר את דרך חלוקת הדרשות בנוסח שלפנינו, מתאר את כתבי היד והדפוסים הישנים, הכל באופן יסודי ומושלם. מדור הספרא כולל את נוסח הספרא עצמו ונוסח 'מדרש חכמים' המקביל לו עם הערות גירסא ומקורות והערות וביאורים, כשבגיליון כל עמוד נמצא הפסוק עליו דן המדרש באותו עמוד. החלק השני של הספר כולל את נוסח הספרא ללא הערות ומתחתיו הנוסח המתוקן של הראב"ד והר"ש עם הערות וביאורים. בסוף הספר נמצאים

מפתחות מפורטים מאוד, ובצד האנגלי של הכרך נמצא תיאור הספר וקיצור המבוא באנגלית. כל זה נעשה כאמור ברמת גימור מושלמת כדרכו של 'מכון אופק', מלאכה לדורות. ייש"כ של הרב שושנה מגדולי המהדירים בדורנו, יזכה לעוד שנים טובות בריאות ופוריות. והערה אחת: לענ"ד חלוקת מספרי העמודים של גוף הספר לשתי סדרות (ק"ז עמ' + קלח עמ') לא נוחה למשתמשים, והיה עדיף לצרף את שני החלקים האלו לספרור אחד.

עטרת זקנים. עיון מחודש בתולדותיהם של חכמים. שמחה עמנואל. ירושלים, מאגנס, תשפ"א. 230 עמ'. (02-6586659)

היחס בין המלאכה והחוכמה הדרושים לחוקר כדי להגיע למסקנות אמת במחקריו השונים הוא לעיתים מתסכל. רובם ככולם של המלומדים והחוקרים יעדיפו לעסוק הרבה בחוכמה ומעט במלאכה המביאה אליה, אך לעיתים דרך זו, המרוצפת בהשערות לא בדוקות ובנתונים שאינם אמיתיים, ונסמכת בעיקרה על דבריהם של אחרים, מביאה לתקלות חמורות, ולמסקנות שנקבעות בידיע הציבורי והמדעי כמסמרים בלי ראש. דבר זה נכון ברוב החוכמות, אך בעיקר בחוכמת ההיסטוריה, שמנסה לצלם תמונות של מציאות שכבר איננה, ולהכריע באמיתות עובדות שכבר מזמן פסו מהעולם. בספר זה בוחן ידיד נעוריי פרופ' שמחה עמנואל נר"ו בעשרה פרקים (חלקם כבר פורסמו במהדורות ראשוניות בעבר) עובדות ונתונים שמקובלים במחקר ובהיסטוריה-היהודית חלקם כבר דורות רבים, ומוצא שיש הרבה מה לתקן ולשנות, להוסיף ולגרוע, לברר וליישר בנתונים הקשורים לתולדות חייהם של כמה וכמה מגדולי ישראל בתקופת הראשונים, בהם ר"י הזקן, רבי ברוך בעל ספר התרומה, ר' יחיאל מפריז, מהר"ם מרטנבורג ותלמידיו המרדכי והרא"ש ובניו, וכן הרמב"ן והרשב"א, שכולם חיו במאות ה"ב-י"ג באשכנז, בצרפת ובספרד, ומיעוטם גם זכו להגיע לארץ ישראל. פרופ' עמנואל מנסה לבנות בניינים על גבי נדבכים שכבר הונחו ע"י חוקרים והיסטוריונים בדורות הקודמים ובדורנו, וכד בבד לוודא שהנדבכים האלו הונחו נכון ולא יתמוטטו ברוח מצויה, ולשם זה צריך להשתמש בכמויות גדולות של חכמה וגם של מלאכה. המחבר מסתמך בעיקר על מידע מתוך הספרות הרבנית על כל סוגיה, ומעט על מקורות היסטוריים כמצבות ותעודות ישנות וכד', וגם על כרוניקות - רשימות מסוגים שונים של אירועים ודמויות, שלעיתים מגלים עולם ומלואו - ולעיתים ערבם ערבא צריך. ואכן, נדבכים רבים יושרו ואבנים רבות הושבו למקומן הנכון בספר זה, כדי שאפשר יהיה להגיע למסקנות ברורות, או לפחות לדחות מסקנות לא נכונות, בשורה שלמה של נושאים. רק דוגמאות אחדות: מתברר שהתאריך היחיד הוודאי בחיי ר"י הזקן הוא התאריך בו נהרג על קידוש השם בנו רבי אלחנן בחיי - שנת ד' אלפים תתקמ"ד (1184), וכל שאר הפרטים המקובלים הם השערות בעלמא; רבי ברוך בעל התרומה המכונה 'מוורמייזא' היה חכם צרפתי שכנראה מעולם אפילו לא ביקר בוורמייזא, בצרפת חי כל ימיו ובצרפת חיו רבותיו וגם תלמידיו; ר' יחיאל מפריז נפטר בביתו, ולא בדרכו לארץ ישראל כמקובל; מהר"ם מרטנבורג לא התנגד כלל למאמץ לפדות אותו מהכלא בממון רב, אלא שהוא נפטר לפני ביצוע העסקה; ר' יהודה בן הרא"ש לא הגיע לספרד בילדותו שנים רבות לפני אביו, כפי המקובל וכפי שמפורש לכאורה בצוואתו, אלא עם כל משפחתו בשנת ס"ה; ואלו הן רק דוגמאות בולטות. פרופ' עמנואל מזכיר בהערכה שני ספרים

שעליהם מתבסס המחקר בתקופה זו - 'בעלי התוספות' של א"א אורבך ו'אוצר הגדולים' של נ"י הכהן, אך הוא מראה שגם אצל פרופ' אורבך 'ראש המדברים' נפלו טעויות, מהן גסות, וקובל על נפתלי יעקב הכהן שדרכו שלא להזכיר את מקורותיו ולא למיין ולבקר את החומר הרב שליקט. המפתחות המפורטים בסוף הספר מציגים לפני המעיין את העושר הרב הכנוס בו.

על הערגה לא-ל חי. הרב חנניה רכל. רמת השרון, תשפ"א. 83 עמ'.
(chananya.r1@gmail.com)

בת נולדה לחתני הרב חנניה ולבתי הרבנית צביה, ויקראו את שמה עֶרְגָּה. על משמעות השם המיוחד הזה, ומתוך כך על משמעות הערגה והכיסופים לה, ליקט וערך והרחיב והסביר אבי הבת ואסף הכל בספרון מהודר מלגו ומלבר. כצפוי תמונת הכריכה היא קטע מציור נפלא של אביו הרב נחום רכל שליט"א ובו נראה אֵיל עומד על אפיקי מים כשהוא מביט כלפי מעלה וכאילו משעבד את לבו לאביו שבשמים, והמתבונן עורג לה' ומשתעבד אליו יחד עמו. בין השאר מובאים בספרון דברים של רבי שמואל בורנשטיין מסוכוצ'וב ה'שם משמואל' שעסק הרבה בכתביו בערגה ובכוסף שיש להרגיש כלפי ריבונו של עולם, וקטעים רבים מכתבי מרן הראי"ה זצ"ל בעניין אהבת ה' והדבקות בו. שמונה פרקים כולל הספר, והם עוסקים בטבעה של הנשמה לערוג למקור החיים, בכך שהעריגה לה' היא יסוד החיים, באהבת ה', בתפילה ובצער השכינה, בעריגה לה' שנובעת מהכאב הפרטי מכאן ומצער השכינה מאידך, בשמחה הנובעת מהערגה לה' ובאהבת ה' אלינו, ועוד ועוד. כל פרק מסתיים בתפילה ובברכה לבת כלת השמחה. שיזכו הוריה לגדל אותה עם כל שאר ילדיהם לתורה לחופה ולמע"ט בבריאות ובשמחה, וימצאו כולם חן ושכל טוב בעיני אלוקים ואדם.

פירוש התורה להחסיד הנגיד רבנו אברהם בן הרמב"ם. ספר שמות. מהדורה מדוייקת ע"פ כת"י ודפו"ר, כולל תיקונים ושיפורים וביאורים והערות והשוואות ומקבילות. מהדיר: משה מיימון. מאנסי, מכון לחקר תורת הקדמונים, תשפ"א. תתלב עמ'.
(mbamaimon@gmail.com)

לפני שנה יצאה לאור המהדורה החדשה של פירוש ר"א בן הרמב"ם על בראשית וכן חיבורו על האגדות, ועתה יוצא לאור מחדש הפירוש על שמות. כפי שכותב המהדיר בהקדמתו, הפירוש הזה על התורה הוא מעין אשנב שבו ניתן להציץ על בית מדרשו של הרמב"ם ודרכי לימודו. מדובר על עבודה מושלמת - מבוא רחב ומרתק, נוסח מדוקדק, הערות מקיפות המשלבות למדנות וידע רחב בתחומים רבים, השוואות לשיטת אביו הרמב"ם בכל כתביו, בקיצור - עבודה שלמה. רק כדוגמא, ר"א בן הרמב"ם אומר בפירוש בפרשת תרומה שהוא מסכים לדעת אביו שקני המנורה היו ישרים ולא מעוגלים, אך היו שפירשו שהוא התכוון רק להוציא משיטת רס"ג שששת הקנים סובבו את הנר האמצעי כעטרה אבל לא היו ישרים בדווקא, והוא דוחה את דבריהם באופן בהיר ואלגנטי. בסוף הכרך צירף המחבר רשימה של כמה עשרות 'פירושים נבחרים' מתוך הספר. כמה חבל שאין לפנינו פירושים מאת

רבי אברהם החסיד בן הרמב"ם לשאר ספרי התורה, במיוחד אם הם היו יוצאים בההדרת המשוכחת של רבי משה מימון שליט"א...

פירושי וחיבורי תלמידי הרשב"א על קבלת הרמב"ן. עפ"י כת"י ודפו"ר עם הערות ומ"מ. עורך כללי יהושע שטרנבוך. ירושלים, מוסד הרב קוק, תשפ"א. 66 + תשט עמ'.
(dr.sternbuch@gmz.ch)

על הרמב"ן ועל פירושו על התורה אין צורך להאריך - זהו ללא ספק הפירוש החשוב ביותר על התורה אחרי פירוש רש"י, מאת אחד מגדולי הראשונים בכל הדורות. הפירוש הזה גם נלמד ע"י גדולים וקטנים, ונכתבו עליו הערות ופירושים. מיוחד הוא הפירוש גם בחלק המשמעותי שהוא מקדיש לביאורי כתובים ועניינים על דרך הסוד, שהרי הרמב"ן, שבערך בדורו התגלה ספר הזהר, היה גם מגדולי המקובלים. בדרך כלל פותחים הביאורים הקבליים בביטוי 'על דרך האמת', ומסתיימים ב'המשכיל יבין' או ביטוי דומה, ורוב הלומדים שאינם מבינים דרך זו מדלגים על קטעים אלו. מתברר שכבר ראשונים טרחו לבאר בשיטתיות את הקטעים האלו בפירושי הרמב"ן, וביאורים אלו היו מפוזרים בספרים שונים במהדורות לא נוחות ללימוד. והנה בא יהודי ת"ח ורב פעלים מהעיר ציריך שבשווייץ ורבי יהושע שטרנבוך שמו, והחליט להוציא לאור חיבור מקיף ובו הפירושים החשובים והקדומים על 'דרך האמת' ברמב"ן כשהם מתוקנים ומוגהים ע"פ כתבי יד ודפוסים ראשונים עם הערות והפניות ומקורות. החלק הראשון של החיבור כולל שלושה פירושים 'על הדף' לפי סדר הפרשות, הראשון של רבי שם טוב אבן גאון בעל 'מגדל עוז' על הרמב"ם שחיבר ספר בשם 'כתר שם טוב' על סודות הרמב"ן בפירושו לתורה, השני הוא הספר 'פירוש סודות התורה לרמב"ן המיוחס לרבי מאיר אבי שהולה - אך העורך מוכיח שרובו ככולו שייך לרבו רבי יהושע אבן שועיב, והשלישי הוא 'ספר מאירת עיניים' לרבי יצחק דמן עכו, שלושתם מבית מדרשו של הרשב"א תלמידו הגדול של הרמב"ן. לספר צירף העורך שני חיבורים אחרים העוסקים בקבלת הרמב"ן מגדולי בית מדרשו של הרשב"א, האחד ספר 'מערכת האלוקות' שמחברו אינו ידוע המבאר את שיטת הרמב"ן בקבלה, והשני פירוש המחזור והסליחות מאת רבי יצחק בן טודרוס, תלמיד חבר של הרשב"א, שיוצא עתה לראשונה מכת"י. המבוא כולל כל מה שידוע על המחברים והחיבורים וסדר עבודת הוצאתם לאור, והחיבורים עצמם מובאים בהמשך מתוקנים ומבוארים בנוסחם ובתוכנם. מפתח מפורט מסיים מהדורה משוכחת זו, שתועלתה לדורות.

פנינים. גיליון בנושאים שונים בהלכה, אגדה, טעמים ומנהגים ועוד. עורך: הרב מרדכי חיים. גיליון פה, שנה יג. ירושלים, גמ"ח מטוב החיים, תשפ"א. 12 עמ'. (ת"ד 28347 ירושלים)

גיליונות 'פנינים' יוצאים לאור 2-3 פעמים בשנה (בעבר הם יצאו בתדירות יותר גבוהה), והם מכילים כל טוב - בירורים הלכתיים מרתקים מפי ספרים וסופרים, ביאורי מקראות, סקירות קצרות של ספרים תורניים חדשים, ותגובות של קוראים, כולל תלמידי חכמים מובהקים.

העורך-המחבר מצליח להביא חומר איכותי מלוקט מעשרות ספרי הלכה ואגדה ואפילו מתוך ביוגרפיות של רבנים, והתגובות של הקוראים מרתקות. בגיליון שיצא לאור לקראת פורים דן העורך בעניין משמעות כפל הלשון 'וצומו עלי' - ואל תאכלו ואל תשתו' שאמרה אסתר, ומביא לכך עשרות ביאורים מראשונים ואחרונים, ביניהם בעל הרוקח, מהר"ם חלאיו, ר' אהרן אביוב מסלוניקי, ר' כלפון משה הכהן מג'רבה, ר' שמעון חירארי, ר' אליעזר הרופא בעל 'יוסף לקח', ר' שלמה אלקבץ, ר' שמואל אוזידה, ר' שלמה קלוגר, רמ"ד וואלי תלמיד הרמח"ל, ר' רחמים חי חויתה הכהן, ר"ש ויטאל, מהריט"ץ, ר"י אלבאז, רא"ל צינץ, ר' דוד מייזלש, ר' אברהם סבע, ר' יצחק עראמה, ר"י ו' שועיב, ר"י ו' שושן, מהר"ם אלשיך, ר' אלישע גאליקו, ר' וידאל צרפתי, בעל בני יששכר, ר' משולם דוד סלוביצי'יק, ר"א מבעלז, ר"י אייבשיץ ור"י עטלינגר, ולא הגעתי ברשימה זו אפילו עד החצי!... בתוך הדברים מציין העורך-המחבר-המלקט פרטים ביוגרפיים וביבליוגרפיים על הסופרים והספרים שאותם הוא מצטט, מקשה ומתרגם, מקשר בין דעה לדעה ובין תירוצים דומים, ומצרף לבסוף בגלל קוצר היריעה עוד מראי מקומות רבים לספרים הדנים בנושא לתועלת מי שמעוניין להרחיב עוד בעניין, כולל מאת רבני דורנו, והדברים מאירים ושמיחים. בהמשך נמצאים כמה עמודים של המדור 'מכתבים למערכת', ובו מעירים על עניינים בגיליונות הקודמים תלמידי חכמים חשובים בהם הגר"מ מאזוז, הרב הראשי ר"ד לאו, ועוד רבנים וראשי ישיבות, כולל הרב בעל 'אורחותיך למדני' עלום-השם מלונדון. בגיליון שלפניו נמצא דיון רחב עם עשרות מקורות בשאלה אם חייבים ללמוד ולהתייחס למילים בלעז שבפירושי רש"י - שהרי לכאורה אין בהם תועלת, ומנעד הדעות הוא מקצה לקצה, מהתייחסות ללימודם כביטול תורה ועד האיסור לדלג עליהם בשום אופן. אך יש לציין שבספרו של אבי מורי ז"ל 'אוצר לעזי רש"י' ובספרים אחרים שנדפסו בדורנו קיימים ביאורים למילות הבלעז הצרפתיות האלו, כך שבמקרים רבים ניתן למצוא בהן חידושים וביאורים. אחד מהכותבים קורא לעורך להוציא לאור ספר עם כל האוצרות שבגיליונותיו מסודרים לפי נושאים, ואני הקטן מצטרף לבקשתו.

פרשני המקרא. אביגיל ראק. ירושלים, מגיד, תשפ"א. יט+420 עמ'. (02-6330530)

ספרו של הרב פרופ' עזרא ציון מלמד ז"ל (עצ"ם) 'מפרשי המקרא דרכיהם ושיטותיהם' הוא ספר קלאסי, שסוקר ובוחר ומציג בהרחבה את שיטותיהם הפרשניות והלמדניות של כמה מגדולי המפרשים של המקרא. בעקבותיו דרכה ד"ר אביגיל ראק ז"ל, שהייתה מורה ומרצה ורעייתו של הרב יהודה ראק נר"ו, ר"מ בישיבת הר עציון. היא הלכה לעולמה לפני כמה שנים אחרי מחלה קשה, כשהיא מותירה אחריה ספר כמעט גמור, שכלל עיונים ובידורים על כעשרים ממפרשי התנ"ך וחבוריהם. מדובר על סקירת קורות חייהם של המפרשים, אופי פירושם ותרומתם לביאור המקרא, עם הסברים והדגשות ודוגמאות. הספר כולל דברים על התרגומים ואונקלוס בראשם, על פירושי רס"ג, על המדקדק ר' יונה ו' ג'אנח ופירושי המקרא שלו, על רש"י ותלמידיו, על ראב"ע, רד"ק, רמב"ן, חזקוני, ר"י ו' כספי ורלב"ג, כל אלו מבין הראשונים, ועל ר"י אברבנאל, ר"ע ספורנו, רש"ר הירש, ר' יעקב צבי מקלנבורג בעל 'הכתב והקבלה', מלבי"ם, נצי"ב ורד"צ הופמן מהאחרונים. נוספו גם סקירות על שיטת הפרשנות

של הרב מרדכי ברויאר מאת הרב ראק תלמידו, וכן על שד"ל וקאסטו מחוקרי המקרא, שבתוך הדברים עליהם נכתב בצדק שלמרות שעקרונות לא קיבל שד"ל את שיטת מבקרי המקרא הנוצריים הוא לא שלל לגמרי את האפשרות לקיומם של שיבושי נוסח בתורה, ושלמרות שקאסטו שלל את תורת התעודות של מבקרי המקרא הוא לא האמין בתורה מן השמים. הפרשנים הם גשר להבנת המקרא, וספר זה מהווה גשר להבנת דרכיהם ושיטותיהם של הפרשנים.

רווקות מתמשכת בצינונות הדתית. דתיות ואינדיבידואליזציה במודרנה המאוחרת. ארי אנגלברג. רמת גן, בר אילן, תש"פ. 232 עמ'. (press@mail.biu.ac.il)

נושא הרווקות המבוגרת בציבור הדתי-לאומי כבר הפסיק להיות נושא לבדיחות ולקריצות, והפך ממש לבעיה. ולא שהבחורים והבחורות היקרים שמתקרבים לגיל השלושים או עוברים אותו כשהם עדיין בגפם הם 'בעיה' חס ושלום, הם הרי מיטב בנינו ובנותינו כפשוטו ממש, אלא שהתופעה הזו כשהיא מתחילה לקבל ממדים נרחבים הרבה יותר מאשר היה מקובל בעבר, כאשר מתלוות לה תופעות לוואי קשות שלא היו בעבר, כאשר בשוליים היא מתחילה לקבל סוג של אידיאליזציה שלא הייתה בעבר, תופעה זו מתחילה להטריד. ההנחה הבסיסית היא שאדם בכלל ויהודי בפרט ויהודי שומר מצוות בקל וחומר אמורים מסיבות רבות וידועות לממש את עצמם, את חייהם ואת עתידם דווקא במסגרת של משפחה, וכאשר הבחור או הבחורה עוברים גיל 'סביר' מסוים, כאשר לבילוגיה ולאפשרות ללדת ילדים באופן טבעי יש מקום חשוב ב'סביר' הזה (בעיקר אצל הבנות כמובן אבל גם אצל הבנים), מתעוררת בעיה שצריכה פתרון. העולם התחלק פעם לצעירים ומבוגרים, אך בדורנו בחברה המודרנית קיים שלב נוסף - מבוגרים צעירים, עצמאיים כלכלית פחות או יותר, שלא גרים בדרך כלל בבית הוריהם, שעסוקים בענייני עבודה וחברה ובילוי מסוגים שונים ולא ממהרים ליטול עליהם את נועם עול בניית המשפחה. בדרך כלל תופעת לוואי אחת ברורה היא ירידה משמעותית ברמת שמירת המצוות של הקבוצה הזו, כי מה יעשו הבן והבת כאשר מדובר בקשר אינטנסיבי של קבוצת גברים ונשים צעירים בלא מחויבות משפחתית, ומה יעשו הבן והבת כאשר הם נמצאים לפעמים שעות ארוכות לבדם עם המכשירים האלקטרוניים שלהם, בימי השבוע ובעיקר בסופי השבוע. אמנם בדרך כלל בשלב מסוים ובגיל מבוגר יחסית מוצאים נסיכי ונסיכות ה'פיצה' את בני זוגם ובונים בית בישראל, אך כמה חבל על הזמן שעבר, וכמה חבל על השינוי הלא-חיובי שחל ברבים מתוכם בתקופה הזו. על כל זה דן ואת כל זה מנתח החוקר והמרצה ד"ר אנגלברג שגם הוא היה פעם משוכנע הביצה הירושלמית. הוא מנסה לברר בין השאר מה דעתם של רבנים ומחנכים על התופעה ועל מה שהיא מייצגת ועל מה שאפשר לעשות כדי לצמצם אותה ולקצר אותה עד כמה שאפשר, מה גורם מסלול החיים הדתי החדש הזה לאווירה בחברה הדתית-לאומית כולה, מה ניתן לשנות בחינוך לזוגיות בבתיים ובמוסדות שלנו כדי לחזק את מוסד הנישואין בחברה שלנו ועוד ועוד. הכיוון של המחבר אינו שיפוטי, הוא מתאר את החוויה ה'ביצית' באופן אובייקטיבי ואף אוהד, אך מתוך דבריו התחזקה אצלי הקטן

המודעות לכך שיש להתייחס לחשיבות בניית בית בישראל כבר מגיל צעיר, ובגלוי, ובכל המסגרות, ושיש לפעול באופן מאסיבי לשדך שידוכים ולזוג זיווגים בכל מיני שיטות ואופנים ופרויקטים, ויש להגיע לכך שידעו כל צעיר וצעירה שתקופת הביניים הזאת של 'מבוגרים צעירים' אמורה להיות תקופה קצרה וממוקדת, ושהחיים ה'נורמליים' של מבוגר צעיר שומר-מצוות אמורים להיות חיים משפחתיים. אני לא מעביר ביקורת חס ושלום על מי שמשדל אך מתקשה למצוא את בן\בת זוגו, והרבה יש להתפלל להצלחה בתחום הרגיש הזה אצל בנינו ובנותינו, אך הכיוון האופטימלי צריך להיות ברור. בסך הכל מדובר לענ"ד על מחקר חשוב ומעניין כבסיס לדיונים ובירורים ויוזמות בנושא קריטי זה, גם אם אני לא מזדהה לגמרי עם כיוון המבט של המחבר.

רוץ, בני, רוץ. פרקי חייו של הרב חיים יוסף פישמאן מאפלה לאורה. ברברה מבורך (פישמאן). ירושלים, ראובן מס, תשפ"א. (02-6277863)

הספר מספר על מסע חייו של הרב פישמן מילדותו ונערותו בעיירה קרסטיר בצפון-מזרח הונגריה במחיצת הצדיק רבי ישעיה'לה שטיינר שאביו היה המשב"ק שלו, דרך פלוגות עבודות הכפייה של הצבא ההונגרי, מחנה אושוויץ וצעדת המוות, ועד ברוקלין שבניו יורק בה שימש כגבאי ועמוד התווך של קהילה גדולה במשך עשרות שנים. הסיפור מסופר מפי בתו מוותיקות אלון שבות, והוא כולל תיאור חי של מאורעות השואה, כולל חלום שחלם אביה באושוויץ כאשר היה באפיסת כוחות ובו נגלה אליו אביו הרב כשהוא מצווה עליו לרוץ ולחיות - וכך עשה. בהמשך מתוארים קשיי הקליטה החומריים והרוחניים של שורדי השואה שמצאו מקלט בארצות הברית ולא רצו להיבלע בזרם החלום החומרני-חילוני-אמריקאי, ואת הקרע בנפשם של אלו שחונכו על ברכי הגישה הקנאית-הונגרית ביחס לעם ישראל וארץ ישראל כאשר לנגד עיניהם עם ישראל עולה ופורח בארץ הקודש בדורנו. זהו סיפור פשוט, בלי דרמות וסנסציות, ואולי לכן הוא כה נוגע ללב.

תורת חסד. שאלות ותשובות על ארבעה חלקי השו"ע מאת הגאון רבי שניאור זלמן פראדקין זצוק"ל. יוצא לאור לראשונה מתוך קבצים ומאספים שונים וספרי גדולי דורו וכתבי יד, בתוספת ציונים מראי מקומות והערות ומקבילות, עם מבוא ומפתחות. חלק שלישי. ירושלים, מכון ירושלים, תש"פ. ת עמ'. (<https://www.machon-y.com>)

רש"ז בעל 'תורת חסד' מלובלין נולד בשנת תק"ץ למשפחה חסידית בעיר לאדי, ובהמשך היה תלמידו של האדמו"ר ה'צמח צדק' מליובאוויטש. בשנות העשרים שלו כבר מונה לרבה של העיר פלאצק, ובהמשך מונה לרבה של לובלין הגדולה. מגיל צעיר כבר נחשב לאחד מגדולי רבני פולין, ולהפתעת רבים החליט בשנת תרנ"ב לעלות ארצה. הוא התיישב בירושלים, והנהיג במשך עשור שלם את חסידי העיר לצד רבי שמואל סלנט רב העיר עד לפטירתו בשנת תרס"ב, כשהוא פעיל וצלול עד לרגעיו האחרונים. ספר השו"ת שלו ובו חלק קטן מהתשובות שהשיב לכל רחבי העולם היהודי עשה לו שם, חלק ראשון על או"ח

נדפס בחייו והשני על אה"ע לאחר פטירתו. לפני שנתיים הוציא לאור מכון ירושלים את שני הכרכים במהדורה חדשה ומתוקנת עם הערות וצינונים, ועתה נדפס הכרך השלישי ובו שלוש סימנים מלוקטים ממקורות שונים, מפתחות מקיפים לשלושת הכרכים ומבוא מרתק בסוף הכרך על המחבר ותולדותיו.

תרנגולת בלי לב. דת ומדע בכתיבה הרבנית במאה השמונה-עשרה. מעוז כהנא. ירושלים, מוסד ביאליק, תשפ"א. 430 עמ'. (maozk@tauex.tau.ac.il)

שם הספר רומז למחלוקת ההלכתית המפורסמת בין כמה מגדולי ישראל, שהתעוררה בגרמניה לפני כשלוש מאות שנה. רבי צבי אשכנזי (ה'חכם צבי') חלק בתקיפות על גדולי תורה רבים בעניין תרנגולת בריאה ושלמה שנשחטה ונחתכו אבריה ולא נמצא בה לב, האם התרנגולת טריפה, ככל עוף החסר אבר, או שאפשר להניח כי לפי 'המהלך הטבעי' ללא ספק היה לה לב - אחרת לא הייתה חיה, והוא אבד כנראה במהלך הכנת התרנגולת והכשרתה (היו שהאשימו את חתול הבית...), וממילא היא כשרה. במילים אחרות, באיזה אופנים יש מקום להכניס להלכה שיקולים עובדתיים ומדעיים, ואף להכריע על פיהם את שורת הדין? באופן רחב יותר מדובר על מחלוקות הלכה שונות שהתנהלו בעת הזו, שקשורות לכמה משאלות היסוד של התקופה, שהייתה גם תקופת המהפכה המדעית באירופה, כגון האם גולם שנברא ע"י אדם יכול להתפלל במנין? האם 'חסי אישות' בין אנשים ומכשפות ושדים רלוונטיים לדיני ירושה או לאיסורי ביאה? ובאופן כללי יותר - מהו היחס האמיתי בין החומר ובין הרוח, הפלאי והטבעי, או מכיוון אחר בין האסטרונומיה לאסטרוטולוגיה? האם לעולם יש לב? האם יחסו של הקב"ה לעולם הוא כדוגמת שָׁעָן שהכין את השעון ומאז השעון פועל בעצמו, או שקיימת בבריאה חיות אלוקית מתמדת? וכיצד כל זה קשור למהפכה המדעית ולזרמים המדעיים השונים באירופה בתקופה המודרנית? לפני 200-300 שנה, בראשית המהפכה המדעית, הסעירו שאלות אלו את העולם היהודי, ורבות נכתב על כך בזמנו בפירוש וברמז, בשקיפות ובהסתרה, בספרות ההלכתית של התקופה וגם בספרי דרוש וקבלה ופרשנות והיסטוריה יהודיים. את כל אלו חושף, חוקר ומנתח בצורה מעניינת ומיוחדת פרופ' כהנא מאוניברסיטת ת"א, כשהוא משלב ידע תורני נרחב עם ידע היסטורי וסקרנות אינטלקטואלית בסגנון מאתגר ולפעמים ביקורתי. שאלות בסגנון זה, בין דת ומדע, קיימות גם היום, וחלקן עומדות בבסיס מחלוקות בין עדות ובין קהילות ובין בתי מדרש בעולם שלנו, כך שלחלק ניכר מהדיונים בספר עשויה להיות משמעות מאוד אקטואלית, למשל לגבי היחס לתינוק שנולד משיבוט (שאלה שנידונה בקצרה בסוף הספר), לתרומת זרע מן המת, למעמדם ההלכתי של הבשר המלאכותי ושל הרובוטיקה המתרחבת ועוד. ה'גיבורים' הראשיים בספר הם ר"י אייבשיץ והחכם צבי הנ"ל, וגם בנו של החכ"צ ר"י עמדין, שפעל וגם כתב הרבה בנושא זה. ספר מרתק, מעורר מחשבה, ואולי אפילו, כאמור, בעל השלכות אקטואליות.

Meeting Elijah. True Tales of Eliyahu Hanavi. Eliezer Shore. Jerusalem, Tehiru, 2020. pp X+237. (story@tehiru.com)

הספר Meeting Elijah ('לפגוש את אליהו') כולל נ"ז סיפורים שסופרו למחבר הרב ד"ר אליעזר שור, מחנך ומרצה וסופר ירושלמי, שעוסק רוב ימיו בענייני אמונה וחסידות. המכנה המשותף של כל הסיפורים האלו הוא שהם כוללים 'פגישה' שהייתה בימינו, בדורנו, בין המספר או מי שמספר עליו הסיפור לבין אליהו הנביא, ממש כך. הקורא הנבון מוזמן לשמור על גבולות ההיגיון והספק, ואיש לא מחייב אותו לקבל כל סיפור כפשוטו ממש - אבל מדובר בצָבֵר סיפורים 'פשוטים', לא סיפורי צדיקים ספוגים רוח הקודש ויראת הרוממות - אלא סיפורים 'מהחיים', שבהם כנראה אליהו הנביא בכבודו ובעצמו פעל ועשה והציל ויעץ ושידך וסייע ונכח והיטיב ליהודי או ליהודים - ומיד נעלם ואיננו, כדרכו בקודש. כל הסיפורים סופרו למחבר ישירות ע"י בעל המעשה או אנשים מקרבתו הראשונה, והמחבר בחן ובדק ובירר עד כמה שידו הייתה מגעת, ואסף את הנאמנים שבסיפורים באהבה ובחיבה לקובץ זה. המחבר הצליח להעביר לקורא באופן מרגש ומוחשי את יחס האהבה והחיבה למעשים ולעושיהם, ולריבוננו של עולם המשגיח והפועל בעולמנו באופנים גלויים ונסתרים. 'יקה' כמוני לא צריך להביא ראיה שדעתו היא שכל סיפור מהסוג הזה צריך בדיקה, ופעמים רבות יתברר שלמקרה פלוני יש הסבר 'רציונלי' יותר מאשר התערבות ישירה של אליהו הנביא זכור לטוב, אבל אין לשכוח שגם הסבר רציונלי שבזכותו נפתרה בעיה חמורה, או ניצל יהודי בשעת סכנה, או נמנעה תאונה וכד', הוא למעשה תיאור של השגחה פרטית של אבינו שבשמים על בעל המעשה, שההבדל בינו לבין התערבות של אליהו הנביא כבר הולך ומצטמצם... אחד הסיפורים, Trackless in the Snow ('ללא סימנים בשלג', עמ' 76-78), הוא סיפור ששמעתי במו אוזניי כמה פעמים מבעל המעשה, דוד-אשתי מר משה אלפנט ז"ל, שהיה יהלומן ואיש עסקים ואיש משפחה רציני ואמין וירא שמים. האירוע אירע בילדותו בעיירה ענייה בסלובקיה: משפחה שלמה הלכה לישון בליל סופת שלגים 'על קיבה ריקה' כפשוטו, כי לא נותרה אף פרוסת לחם בבית. לפתע דפק בדלת 'בעל עגלה' עם זקן לבן גדול ופנים מאירות, וסיפר שהוא עבר באיזור וראה בית יהודי, והוא מבקש רשות לשבת ולסעוד בבית המוגן-יחסית את ארוחת הערב שהביא עמו, ואחר כך ימשיך בדרכו. הרשות ניתנה כמובן, הסוס הרתום לעגלה העמוסה נשאר בחוץ כשהשלג מבהיק מאופק לאופק, והיהודי נטל את ידיו והחל לאכול את ארוחתו לבדו על השולחן שעמד סמוך לכניסה לבית. אחרי כמה דקות נשמעה דלת הכניסה נפתחת ונסגרת. הדוד משה ז"ל שהיה נער צעיר יצא מחדרו לראות מי עוד בא - והתברר שהיהודי הנ"ל יצא, כנראה רק לרגע - כי השאיר על השולחן את ארוחתו שהייתה מונחת על מפית, וכללה כיכר לחם ודג מלוח וחתיכה גדולה של גבינה צהובה. הנער הציץ החוצה - והנה אין יהודי, ואין עגלה, ואין אפילו סימנים על השלג שעגלה עמוסה עמדה כאן ונסעה לדרכה רק לפני שתי דקות! הוא חיכה עוד חצי שעה ועוד שעה, והיהודי לא חזר - וברור היה לו שזה היה אליהו הנביא שריחם על המשפחה הרעבה, ודאג לה, לפחות באותו ערב, לארוחה משביעה ודשנה. הדוד משה ז"ל היה מספר שכל ימיו, בימים טובים ובימים קשים, עמדו מול עיניו פניו המאירות של אותו יהודי, אליהו הנביא... מעשה שהיה - ממש כך היה, וזהו אינו הסיפור הכי מרגש בספר המיוחד הזה.